

ВАСИЛЬ ФИЛОНОВИЧ

Березневі дні

Карпатської

України

40 hal.

KARPATO-UKRAJINSKÁ

Redakce
a administrace:
Praha II,
Přetřavská 4
Telefon 424-71

SVOBODA

Týdeník pro kulturní a národohospodářské sblížení Čechů, Slováků a Ukrajinců

Vydává každý pátek

V Praze, v pátek dne 2. března 1938.

Karlov I., č. 9.

Karpatská Ukrajina a Ukrajinci

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВАСИЛЬ ФИЛОНОВИЧ
Березневі дні Карпатської
України

Суми 2009

ББК 63.3(4Укр)6
УДК 94(477) "1939"
Ф-54

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол № 12 від 26 червня 2009 р.)

Упорядник, автор вступної статті,
коментарів і покажчиків В. Власенко

Рецензенти:

Матяш І.Б., докт. істор. наук, професор

Український науково-дослідний інститут архівної справи та докумен-
тознавства

Піскуп В.М., докт. істор. наук, професор

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Комп'ютерне складання та макет – Наталуха А.С.

Ф-54 Василь Филонович. Березневі дні Карпатської України / Вступна
стаття, упорядкування, коментарі В. Власенка. – Суми: ФОП Наталуха
А.С., 2009. – 100 с.: іл.

ISBN 978-966-97080-0-7

У спогадах відомого українського військового і громадсько-політичного діяча, уродженця м. Суми Василя Захаровича Филоновича читач знайде чимало цікавої інформації про національно-визвольний рух закарпатських українців напередодні Другої світової війни. У центрі уваги автора – події середини березня 1939 року, пов'язані із проголошенням незалежності Підкарпатської Русі – Карпатської України, боротьба її збройних сил – Карпатської Січі проти угорських загарбників. Спогади містять велику кількість маловідомого фактичного матеріалу, його аналіз, оцінки автора. Вони дозволять краще зрозуміти політичну і життєву позицію цієї неординарної особи у боротьбі за Карпато-Українську державу.

Видання розраховане на широкий загал читачів, містить багатий ілюстративний матеріал і буде цікаве всім, хто вивчає історію України ХХ століття.

Видання здійснене за сприяння Сумської обласної державної адміністрації, за фінансової підтримки Ігоря Збукарева та Євгена Василенка.

ББК 63.3(4Укр)6
УДК 94(477) "1939"

ISBN 978-966-97080-0-7

© 2009. В. Власенко, вступна стаття,
упорядкування, коментарі, покажчики
© 2009. ФОП Наталуха А.С.

Переднє слово

Неунікальних книг, мабуть, немає. Кожна цікава по-своєму. Дослідження, яке ми маємо змогу сьогодні читати, існує ніби в кількох часових і географічних вимірах. Це події Української революції 1917-1921 років на території теперішньої Сумщини, життя української політичної еміграції 20-х років минулого століття в країнах Східної Європи, та боротьба за незалежність Карпатської України. Кращої ілюстрації ідеї Соборності та безперервності Українського визвольного руху годі й шукати.

В цій книзі і житель Сумщини, і мешканець Закарпаття знайде щось своє. Для Слобожанщини, безумовно, своєрідним відкриттям є постать Василя Захаровича Филоновича – талановитого організатора українського війська, оборонця Сумщини від більшовицьких загарбників і, водночас, розвідника, журналіста, дипломата, архівіста, громадського діяча. Колись про цю незвичайну людину напишуть монографії і пригодницькі романи. Можливо, створять фільми і, дай Боже, поставлять пам'ятники. Проте сьогодні наше завдання – хоча б у загальних рисах окреслити його постать в історії України. Особливо в тій сторінці, яка стосується визвольної боротьби, отже, заслуговує на особливу увагу вдячних нащадків. Думаю, що упорядникові видання це вдалося найкращим чином.

Помітно те, що біографічний нарис про Василя Филоновича, на відміну від попередніх коротких досліджень про нього, надзвичайно детально «обріс» подробицями його діяльності в період еміграції. І це зрозуміло, адже автор нарису є знаним фахівцем з досліджень життя учасників боротьби за незалежність 1917-1921 років в умовах міжвоєнної Європи. Власне, і унікальна документальна знахідка в Національному архіві Чеської Республіки є одним із результатів цих досліджень.

Значення спогадів Василя Филоновича багатопланове. По-перше, ми бачимо, що людина, яка пройшла через горнило Української революції, побувала під білогвардійським трибуналом, на дипломатичній роботі (віце-консул України в м. Поті), за завданням вищого керівництва УНР займалася розвідувальною діяльністю, вела бурхливу громадську роботу в Європі серед української громади, і у грізний для Закарпаття час, не стояла осторонь подій. 15 березня 1939 року Наказом № 1 міністра військових справ Карпатської України Степана Ключурака полковник Филонович був включений до штабу Карпатської Січі. Наскільки молодій військовій формації не вистачало тоді таких фахівців як Филонович, можна пересвідчитись, читаючи ці спогади. Відчувається, що їх

писав знавець своєї справи, який не тільки мав чудову пам'ять на факти, але й володів аналітичним мисленням, добре знав закулісну дипломатію ворогів нашої державності та розумів логіку подій. Деяка полемічність його спогадів тільки підкреслює складність завдань, які тоді стояли перед керівництвом Карпатської України, ілюструє різні підходи до їх вирішення в молодого покоління революціонерів та у ветеранів Визвольних змагань, до яких належав автор. По-друге, для жителів сучасного Закарпаття, та й для мешканців всієї України, спогади про березень 1939 року будуть цінним джерелом для вивчення історії боротьби Карпатської Січі за незалежність краю. І не тільки з історії боротьби.

Сьогодні важливо також знати і про те, яку роль на етнічно строкатій території Закарпаття відігравали спецслужби і СРСР, і Німеччини, і російських білогвардійських центрів, як дії їх представників дивним чином збігалися з інтересами угорських загарбників, як використовувалась «русинська карта»¹. Сьогодні це потрібно знати... Адже, погано не тільки те, що в людській пам'яті стираються подробиці окремих подій, героїчні вчинки українських патріотів. Жахливо, що сьогодні бідна Україна, в обмін на тимчасові економічні вигоди, закриває очі на «повзучу» мадяризацію Срібної Русі – землі, де на карпатських перевалах і досі знаходять рештки її захисників.

Тоді, в 1939-му, коли західні країни вже «умиротворили» Гітлера Судетами, а Радянський Союз шукав, кому подати руку дружби, і нарешті подав її тому ж Гітлеру, лише Карпатська Україна стала на боротьбу з фашизмом. Нехай же книга про подвиг карпатських січовиків стане ще однією сходинкою до повернення історичної пам'яті та усвідомлення нашої місії «на грані двох світів».

*Геннадій Іванущенко,
директор Державного архіву Сумської області*

¹ Мірчук П. Карпатська Україна. – К.: Українська видавнича спілка, 2009. – С. 82-85.

Василь Филонович: штрихи до біографії

70 років тому на самій західній частині України – у Закарпатті відбулася радісна й одночасна трагічна подія. Радісна тому, що нарешті одна гілка українського народу здобула незалежність, проголосивши власну державу – Карпатську Україну, а трагічна – що пролилося немало крові наших співвітчизників у боротьбі за цю державу з угорськими загарбниками. Ця подія передувала початку ще більшої трагедії – Другої світової війни.

Внаслідок багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільного життя, зростаючої боротьби українського народу за свої права та суттєвих змін на міжнародній арені після Мюнхенської угоди 1938 р. і Віденського арбітражу українці Підкарпатської Русі (Карпатської України) здобули спочатку автономію у складі Чехо-Словацької Республіки (ЧСР), а потім і незалежність. Карпато-Українська держава проіснувала з жовтня 1938 р., коли утворився перший автономний уряд, до другої половини березня 1939 р., коли її територія була захоплена угорськими військами.

У розбудові та захисті Карпатської України брали участь не тільки жителі Закарпаття, але і представники інших західноукраїнських земель – Північної Буковини, Волині, Східної Галичини, а також українські емігранти. Чимало її захисників змушені були залишити Срібну Русь. Саме в еміграції з'явилися перші спогади її захисників¹. У післявоєнні десятиріччя за межами України побачили світ мемуари відомих громадсько-політичних діячів², старшин і рядових вояків Карпатської Січі³, біженців із Закарпаття⁴. Із здобуттям Україною незалежності були видані і перевидані спогади безпосередніх учасників подій 1938-1939 рр. на Закарпатті⁵.

Проте, незважаючи на широке коло мемуарної літератури про Карпатську Україну, для дослідників залишається певне поле для виявлення, опрацювання й оприлюднення невідомих в Україні спогадів та епістолярної спадщини захисників Карпато-Української держави. Саме до такого роду літератури можна віднести працю Василя Филоновича "Березневі дні Карпатської України".

При опрацюванні наукової літератури щодо подій 1938-1939 рр. у Закарпатті з'ясувалося, що ці спогади не досліджувалися, а прізвище (криптоніми: (Ф., В.Ф.) їх автора згадувалося лише в окремих дослідженнях з історії Карпато-Української держави⁶

та мемуарах її провідників і захисників, зокрема, В. Гренджи-Донського⁷, С. Єфремова⁸, А. Кущинського⁹, К. Матвієнка¹⁰, М. Чирського¹¹, В. Шандора¹², Г. Яворенка¹³ та інших.

Інформації про автора спогадів небагато. По-перше, це короткі біографічні дані в енциклопедично-довідкових виданнях¹⁴. По-друге, у зв'язку з виконанням В. Филоновичем окремих доручень С. Петлюри та Державного Центру Української Народної Республіки його прізвище зустрічається в епістолярній спадщині й окремих роботах керівників ДЦ УНР та Уряду УНР в екзилі (С. Петлюри, А. Лівіцького, О. Шульгина, В. Сальського)¹⁵. По-третє, про діяльність В. Филоновича на ниві громадської роботи і журналістики йдеться у працях О. Вішки¹⁶, В. Власенка¹⁷, С. Наріжного¹⁸, М. Савки¹⁹. По-четверте, у працях з історії ОУН прізвище В. Филоновича згадується у зв'язку із суперництвом за вплив на еміграцію цієї організації з "уенерівцями" та його роль у цьому протистоянні²⁰. По-п'яте, окремі сторони розвідувальної діяльності В. Филоновича розкриті у спогадах М. Чеботаріва²¹ та роботі В. Сідака і Т. Вронської з історії спецслужби ДЦ УНР²². По-шосте, з'явилися короткі біографічні нариси краєзнавців і журналістів Сумщини Г. Івануценка, О. Грінкі про свого земляка²³. Нарешті, про його особистий архів, який був переданий Музею визвольної боротьби України у Празі, а згодом у складі так званого "празького архіву" опинився в Україні, йдеться у працях архівознавчого й джерелознавчого характеру, зокрема М. Мушинки²⁴ й М. Палієнко²⁵.

Василь Захарович Филонович народився 15 січня 1890 р.²⁶ у м. Суми тогочасної Харківської губернії. За іншими даними, це сталося там же, але 15 січня 1894 р. Перша дата зазначена у фінляндському паспорті, за яким він потрапив до Польщі з Болгарії у серпні 1921 р.²⁷, друга – у справі "Особисті документи полковника Армії УНР В. Филоновича" Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф. 269), якою користувалися В. Сідак, Т. Вронська та А. Кентій²⁸. У 1903 р. він вступив до місцевого реального училища, 1908 р. перейшов до Курської землемірної школи. Невдовзі був покликаний до військової служби. Під час Першої світової війни закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище. У російській армії служив у чині поручика.

Після лютневої революції 1917 р. став прихильником Української Центральної Ради, брав участь в українізації своєї військової частини. На початку листопада того ж року ним було українізовано 11 сотень у складі 34-ї піхотної дивізії²⁹.

Наприкінці 1917 р. В. Филонович був призначений військовим комендантом Сумського повіту. Згодом організував там кінний полк та кілька піших сотень. В цей час на північному сході України

розгортається наступ російських більшовицьких військ. На початку 1918 р. В. Филонович очолив ділянку фронту Ворожба-Суми-Гайворон³⁰. По всьому фронту тривали жорстокі бої. Одним з них був бій під Крутами, про який через декілька десятків років Василь Захарович напише низку праць³¹. Їх високий фаховий рівень оцінили сучасні дослідники цієї події³².

У лютому-березні 1918 р. територія України була звільнена від більшовицьких військ. З 10 березня Василь Филонович – помічник коменданта м. Суми. У період Української Держави він продовжує служіння українській справі, перебуваючи значковим сотником при повітовому коменданті³³. Під час антигетьманського повстання став на бік Директорії УНР. З 1 грудня 1918 р. В. Филонович – начальник оборони Сум та повіту. Він організував Сумський курінь, який приєднався до 4-го Окремого корпусу січових стрільців Дієвої армії УНР. На початку 1919 р. призначений офіцером для окремих доручень при ставці Головного Отамана військ УНР. До осені того ж року брав участь у боях з більшовицькою та денікінською арміями, що відображено на сторінках журналу "Гуртуймося". Сумський курінь, як згадував його командир, пройшов з боями майже половину України: "Після відважного бою за м. Суми на початку 1919 року Сумський Окремий Курінь пройшов тернистим шляхом через цілу Україну: Суми-Гадяч-Мирогород-Єреськи-Гребінка-Бровари-Київ-Козятин-Коростень, нарешті, став в Житомирі"³⁴. Саме цей курінь прикривав відхід з Житомира корпусу січових стрільців. Допомогавав йому у цьому і панцирник "Сумець"³⁵.

У грудні 1919 р. В. Филоновича призначили головою комісії із закупівель за кордоном. Невдовзі він залишив військову службу. Імовірно його залучили до розвідувальної діяльності. Тоді ж у складі 32 старшин він був відряджений у запілля ворога для організації повстанського руху на Катеринославщині³⁶. В Одесі був заарештований контррозвідкою Збройних Сил Півдня Росії і відправлений до Новоросійська. Проте йому вдалося втекти на Кубань, де він приєднався до повстанської групи кубанських козаків, яку згодом і очолив. На початку 1920 р. ця група, перейшовши Сухумський перевал, опинилася у Грузії, де В. Филоновича включили до складу Військової місії УНР. Невдовзі його призначили віце-консулом у Поті, звідки він нелегально проник до врангелівського Криму і в листопаді 1920 р. разом з російськими військами евакуювався до Туреччини³⁷.

У січні 1921 р. В. Филонович виїхав до Болгарії, де став військовим аташе, головою Української громади і військової організації "Січ". Того ж року з ініціативи місцевої влади та за наклепом у нелояльності і ворожій діяльності його вислали з цієї країни. У серпні того ж року він пробрався до Польщі. А невдовзі за дору-

ченням військового міністерства УНР повернувся до Болгарії, де був військовим агентом Генерального штабу Армії УНР на Балканах, працюючи на посаді інструктора кооперативних робітничих організацій в цій країні³⁹. Протягом 1921-1922 рр. за дорученням Голови Директорії С. Петлюри він здійснив низку заходів з "організації вояків-українців, що осіли в Болгарії після перебування в армії Врангеля та козакому війську. Наслідком цієї роботи було закладення 12 українських громад та гуртків, що жили по затверженому Болгарським Урядом статутом"³⁹. Серед них – Українська громада з притулком, бібліотекою-читальнею у Софії, гурток імені Михайла Драгоманова⁴⁰. У 1922 р. його зусиллями було засновано низку українських громад у Югославії (Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців)⁴¹.

Восени того ж року В. Филонович прибув у розпорядження ставки Головного Отамана Армії УНР у Тарнові. Був підвищений до звання підполковника. Наступного року переїхав до Чехо-Словаччини, де працював інженером, згодом закінчив (не раніше 1928 р.) Вищу технічну школу у чеській столиці по відділу лісового господарства, був головою Гуртка українських студентів лісової справи в Празі⁴². Наприкінці 1933 р. одружився, мав сина. В. Филонович був представником військового міністра УНР на Балканах, опікуючись протягом майже двадцяти років справами українських емігрантів у Болгарії, Туреччині та Югославії. На початку 1930-х рр. "уенерівськими" в Болгарії були 2 легальні громади, 3 легальні товариства, 1 напівлегальна колонія, 7 невеликих гуртків, у Туреччині – 1 нелегальна громада, Югославії – 3 легальні громади і 2 товариства "Просвіта"⁴³. В. Филонович неодноразово відвідував ці країни. Так, у 1937 р. з метою відновлення та активізації діяльності українських громад у Софії і Пловдиві Василь Захарович провів низку організаційних заходів, поживив культурно-освітню роботу організацій, на загальних зборах громад виголосив доповіді про стан і завдання української еміграції, радянську конституцію, "Україна під совітами", про річницю бою під Базарам, "22 січня", "Пам'яті героїв Крут"⁴⁴. Протягом 20-30-х рр. він здійснював розвідувальну й контррозвідувальну діяльність, виявляв більшовицьких агентів, переправляв в Україну антирадянську літературу, поширював українські часописи серед емігрантів у країнах Європи, Америки та Азії⁴⁵.

В. Филонович активно займався громадською роботою серед колишніх військових Армії УНР. У 1923 р. він був серед ініціаторів заснування Українського військового союзу, членом Союзу (Товариства) колишніх вояків Армії УНР у ЧСР, у 1927 р. брав участь у роботі IV з'їзду Української громади у Франції, 1931 р. – Міжнародної конференції військових комбатантів країн колишнього

Троїстого союзу у Празі. 2 лютого 1933 р. у чеській столиці з нагоди 15-ї річниці бою під Крутами Союзом українських старшин у ЧСР була влаштована жалібна академія. В. Филонович виголосив доповідь про перебіг подій під Крутами, висвітливши їх як з військово-історичного, так і політичного аспектів. Значення цього бою для України було більшим, на думку військового, ніж значення Тернопилів для Спарти, оскільки *"від Крут, властиво, починається безкомпромісна боротьба з Московщиною, що й донині ще не закінчилася"*⁴⁶.

В. Филонович належав до Українського республікансько-демократичного клубу (УРДК) у Празі, який виник у 1925 р. Очолювали організацію прихильники ДЦ УНР в екзилі О. Лотоцький, К. Мацієвич та М. Славінський. Головним завданням УРДК було здійснення політичної, культурної й освітньої діяльності як для своїх членів, так і широкого загалу української еміграції. Організація влаштовувала академії, на яких виголошувалися доповіді, подавалися реферати, присвячені національним святкам, відомим подіям чи особам. Так, чергові збори членів УРДК, що відбулися 27 травня 1927 р., були присвячені Симону Петлюрі. Виступили соратники Голови Директорії УНР. В. Филонович (за відсутності автора) прочитав спогади генерала В. Сінклера про Головного Отамана військ УНР⁴⁷. 5 грудня 1935 р. на святочній академії (зборах) Василь Захарович виголосив доповідь *"П'ятнадцять літ української еміграції"*⁴⁸. Структурними підрозділами УРДК були літературно-музична і військово-історична секції, бюро праці, яке займалося пошуком роботи для українських емігрантів. До складу цього бюро входив і В. Филонович⁴⁹.

Українська громада Туреччини делегувала Василя Захаровича на Першу конференцію української еміграції, що відбулася 25-26 червня 1929 р. у Празі. В ній взяли участь представники громадських об'єднань української еміграції з Польщі, Румунії, Франції, ЧСР, українських громад з Бельгії, Болгарії, Люксембурга, Югославії. Доповіді на актуальні теми з життя еміграції виголосили відомі громадсько-політичні діячі М. Ковальський, О. Лотоцький, К. Мацієвич, В. Садовський, С. Сірополко, О. Шульгин, А. Яковлів та інші. В. Филонович доповів про нагальні потреби української громади в Туреччині. На цьому форумі його обрали членом пленуму Головної Еміграційної Ради (ГЕР)⁵⁰. На Другій конференції української еміграції, що відбулася 25-26 вересня 1932 р. у Празі, В. Филонович став членом ревізійної комісії ГЕР⁵¹. Він взяв участь і в роботі Третьої конференції (14-15 лютого 1934 р.), на якій, зокрема, обговорювалися питання про голод в Україні, всеукраїнський конгрес, міжнародну ситуацію в Європі та інші⁵².

Досвідчений військовий і громадський діяч, Василь Захарович проявив себе і на ниві журналістики. У 1929-1938 рр. у Горніх Черношицях і Празі виходив неперіодичний журнал військово-громадської думки "Гуртуймося". Його видавцем, редактором і співредактором (М. Битинський) був В. Филонович. Редакція приділяла багато уваги висвітленню суспільно значимих для українців військово-політичних подій, намагаючись зробити кожне число тематичним. Так, окремі числа були присвячені пам'яті Симона Петлюри (Ч.I, XI), Полтавській битві 1709 р. (Ч.II, XII), річницям мужньої смерті 359-ти героїв – вояків Армії УНР, які загинули під Базаром (Ч.III, XVI), проголошенню самостійності України, Акту Злуки УНР і ЗУНР, бою під Крутами (Ч.IV), смерті двох найбільших провідників української еміграції – гетьмана Пилипа Орлика і голови Директорії УНР Симона Петлюри (Ч.VII), проголошенню IV Універсалу Українською Центральною Радою (Ч.X) тощо. На сторінках часопису друкувалися поезії М. Оверковича (М. Битинський), О. Олеся, О. Печеніга, О. Стефановича, науково-публіцистичні праці М. Битинського, В. Филоновича, Д. Геродота, Ю. Лугового, В. Проходи, В. Сальського, С. Сірополка, М. Славінського, С. Смаль-Стоцького, П. Шандрука, А. Яковліва та інших. Як додаток до журналу за редакцією В. Филоновича і М. Битинського виходив Бюлетень "Гуртуймося" (1933-1934), в якому подавалася найновіша поточна інформація про головні події з українського життя⁵³. На сторінках журналу і бюлетеню друкувалися різноманітні праці Василя Захаровича з історії Української революції 1917-1921 рр., політичної і військової еміграції, про голод 1932-1933 рр. та інші⁵⁴.

В. Филонович був членом Союзу українських журналістів і письменників на чужині (СУЖІП), що виник у 1932 р. у Празі. У його складі був один почесний член – О. Олесь, 51 дійсний член, в тому числі 43 члени-фундатори. До складу першої управи СУЖІП входили С. Сірополко (голова), П. Феденко (заступник голови), І. Мірний (секретар), А. Яковлів (скарбник), Д. Дорошенко та В. Филонович (члени управи без спеціальних доручень). Діяльність організації виявлялася в улаштуванні прилюдних засідань, академій, дискусій, літературних вечірок. Союз брав участь в акціях протесту української еміграції у зв'язку з голодом 1932-1933 рр. в Україні, проти прийняття СРСР до Ліги Націй, проти наклепів на С. Петлюру⁵⁵ тощо. З березня 1934 р. до жовтня 1935 р. Василь Захарович був секретарем управи СУЖІП⁵⁶.

В. Филонович як справжній патріот відгукнувся на національну трагедію – Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. На сторінках журналу "Гуртуймося" друкувалися відозви про допомогу голодуючим в Україні та біженцям з України⁵⁷, редакція журналу організувала збір коштів для біженців з-за Дністра⁵⁸. В. Филонович був

членом тимчасової управи Комітету представників українських організацій в ЧСР для допомоги голодним на Україні, секретарем президії установчих зборів Комітету допомоги голодним на Україні, що відбулися у липні 1933 р. у Празі⁶⁹.

Загальною справою української еміграції було створення Музею визвольної боротьби України (МВБУ) та будівництво для нього приміщення – Українського дому в Празі. У квітні 1935 р. загальні збори Товариства МВБУ обрали В. Филоновича своїм членом⁶⁹. Вероніка (дружина) та Василь Филоновичі неодноразово вносили грошові пожертви для МВБУ. Станом на 29 лютого 1936 р. вони сягнули 45 чеських крон⁶¹. У 1935-1936 рр. В. Филонович подавав Музею збірку книг, часописів, фотографій, кліше (всього 343 примірники), українську періодику з Маньчжурії і Балканських країн, 13 пакунків документів свого архіву⁶². У книгосховищі МВБУ знаходилася його бібліотека, окремі числа журналу "Гуртуймося" та чеського часопису "Слов'янський огляд"⁶³.

Василь Захарович був добре обізнаний із ситуацією на Закарпатті наприкінці 1930-х рр., оскільки неодноразово відвідував цей край, а з 1938 р. жив у с. Великий Бичків, про що свідчать його розлогі листи до генерал-хорунжого О. Удовиченка та сотника, співредактора журналу "Гуртуймося", свого соратника М. Битинського⁶⁴. Після проголошення Карпато-Української держави він брав безпосередню участь у її захисті, був членом штабу Національної Оборони Карпатської України⁶⁵. Саме про ці події і йдеться у спогадах В. Филоновича.

Після звільнення з угорського полону він жив у Словаччині, з 1951 р. – в США. Декілька років очолював Товариство прихильників УНР у Міннесоті, Союз українських ветеранів у США. У 1973-1978 рр. В. Филонович – генерал-хорунжий, військовий міністр УНР в екзилі. Помер відомий військовий і громадсько-політичний діяч у Чикаго, де і похований. До кінця свого життя ідеалом державного устрою України вважав республіку і неодноразово підкреслював: "Будучи вояком, я присягав на Конституцію УНР, за неї я воював і ніколи її не зрадив і не зраджу"⁶⁶.

Робота В. Филоновича "Березневі дні Карпатської України" виявлена автором у травні 2009 р. у фондї "Український музей" Національного архіву (Národní archiv) Чеської Республіки. Обсяг роботи – 40 сторінок формату А-4. Це – титульний лист, написаний червоним олівцем, і 39 машинописних сторінок, надрукованих переважно через 1,5 інтервали, а 3 листки – через 0,5.

За змістом спомини можна розділити на 5 блоків. У першому йдеться про передумови проголошення Карпато-Української держави, зовнішньо– і внутрішньополітичну ситуації в ЧСР та Підкарпатській Русі. Другий блок присвячено дискусії на сторінках

партійної преси про причини поразки Карпатської України і винуватців та погляд автора на ці проблеми, третій – перебігу подій 12-17 березня 1939 р., а саме українсько-чеському й українсько-угорському військовому протистоянню, четвертий – перебуванню В. Филоновича в угорському полоні. П'ятий блок – розповідь автора про дії угорської окупаційної влади щодо населення і захисників Карпатської України.

Подані нижче спомини Василя Филоновича друкуються вперше зі збереженням стилістики оригіналу. У текстах змінено лише літеру "є" на "е" ("Європа" – "Європа"), "е" на "е" ("природне" – "природне"), "и" на "ї" ("творчости" – "творчости", "тяглости" – "тяглости", "втримати" – "втримати" та інші), "о" на "ї" ("відогравати" – "відігравати", "керовники" – "керівники"), "а" на "о" ("жадних" – "жодних"), "о" на "а" ("домогатися" – "домагатися"), "я" на "а" ("ентузіясти" – "ентузіасти"), "з" на "с" ("зформувати" – "сформувати") та у словах проставлено апостроф там, де це потрібно згідно з нинішнім правописом. Підкреслення слів подаються за оригіналом. Описки та помилки виправлено без застережень. За сучасним правописом подано написання слів через дефіс, окремо чи разом, з великої літери. До спогадів подані коментарі – щодо осіб, назв і подій, про які йдеться в них. Археографічне опрацювання документів проведено відповідно до загальноприйнятих правил – пропущені слова, прийменники чи сполучники, що їх відновлено упорядником, взято у квадратні дужки. При передачі тексту спогадів максимально збережено лексичні та орфографічні особливості оригіналу.

У фотододатку вміщені світлини з Національного архіву Чеської Республіки та книги С. Наріжного "Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами" (Львів-Кент-Острог, 2008).

Валерій Власенко

1 Карпатська Україна в боротьбі. – Відень: Українська Пресова Служба, 1939; Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. – Прага: Нація в поході, 1940; Дад А. Чотири з тисячі (Колодаїнський-Гуззар, Коссак-Тарнавський, Блістів-Гайдамака, Тацінець-Крот). – Прага: УНО, 1941.

2 Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег: Культура й освіта, 1949; Він же. Карпатська Січ // Історія українського війська. – Вінніпег, 1953. – С.593-603; Штефан А. Українське військо в Закарпатті // Вісті комбатанта. – Торонто-Нью-Йорк, 1966. – №4-5. – С.60; Клочурак С. До волі: спомини. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978; Гренджа-Донський В. Спогади. Листи // Твори. – Т.Х. – Вашингтон, 1988; Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1984; Він же. Карпатська Україна – напередодні II світової війни // Альманах Українського Народного Союзу. – Нью-Йорк, 1989. – С.144-147 та інші.

- 3 *Ефремів С.* Бої 14-15 березня на Карпатській Україні // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Т.ХІ. – Торонто: Український військово-історичний інститут, 1966. – С.128-159; *Пал С.* У мадлярській тюрмі: спомини молодого в'язня. – Нью-Йорк, 1978; *Куцинський А.* Закарпаття в боротьбі (Спогад). – Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1981; *Кул'як Д.* Спогади не розстріляного. – Торонто; Нью-Йорк, 1991 та інші.
- 4 *Глібович О.* На Срібній землі України // Альманах "Гомону України" на 1986 рік. – Торонто, [1986]. – С.137-143.
- 5 *Ольжич О.* Незнаному воякові. – К., 1994. – С.273-282, 297-305; *Сарвадій Й.* Хто спричинив трагедію? // Карпатський край. – Ужгород, 1995. – №5-8. – С.38-40; *Дмитро Климпуш* – головний командант "Карпатської Січі": Документи, спогади, статті, вірші / Упор. *О.В. Довганич, М.І.Кухта*. – Ужгород, 1997; *Шандор В.* Спомини. – Т.1. Карпатська Україна 1938-1939 рр. – Ужгород: МПП "Гражда", 1996; *Красне поле*. – Ч.1. Про Карпатську Україну / Упор. *Ю. Зейкан, В. Копейко*. – Ужгород: Патент, 1999; *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. – Львів: Світ, 2001 та інші.
- 6 *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 рр. – Торонто: НТШ, 1965. – С.217.
- 7 *Гренджа-Донський В.* Щастя і горе Карпатської України. Щоденник; Мої спогади / *Д.М. Федька* (упоряд. та примітки), *В.І. Ільницький* (вступ. ст.), *Д.М.Федька* (вступ. ст.). – Ужгород: ВАТ "Видавництво Закарпаття", 2002. Режим доступу до книги: <http://litopys.org.ua/grendzha/grendzh08.htm>; <http://litopys.org.ua/grendzha/grendzh17.htm>
- 8 *Ефремів С.* Вказ. праця. – С.131-135, 148.
- 9 *Куцинський А.* Закарпаття в боротьбі (Спогад). – С.122.
- 10 *Матвієнко К.* В обороні Срібної Землі // Вісті комбатанта. – 1964. – №2. – С.14-15.
- 11 *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. – С.137-138.
- 12 *Шандор В.* Спомини. – Т.2. Карпатська Україна 1939-1945 рр. – Ужгород: МПП "Гражда", 2000. – С.102.
- 13 *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. – С.136.
- 14 *Довідник з історії України. А-Я* / Інститут історичних досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка / *І.З. Підкова* (ред., упоряд. та наук. ред.), *Р.М. Шуст* (ред.). 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С.997; *Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник* / Гол. ред. *В.Б. Звагельський*. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Суми: РВО "АС-Медіа", СумДУ, ВД "Фолігрант", 2004. – С.486; *Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т.* / Редкол.: *Л.В. Губерський* (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т.2. – С.666; *Базильчук Г.К.* Словник-довідник з історії. – К.: МАУП, 2005. – С.257-258; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: "Видавництво Сага", 2007. – С.202; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). – К.: Темпора, 2007. – С.455;

15 *Петлюра С.* Статті, листи, документи / УВАН в США, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. – Т. II. – Нью-Йорк, 1979. – С. 503; *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Автентич. відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. *Г.Й. Удовенко*; упоряд.: *Г.В. Стрельський, І.Д. Шевченко*. – К.: Юрінком, Інтер, 1998. – С. 56, 328; Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. – К.: Парламентське вид-во, 2008.

16 *Wishka E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. – Toruń: MADO, 2005. – S. 149.

17 *Власенко В.* З кола друзів О. Олеся. Василь Філонович // "Я ще вернусь..." Олександр Олесь і Білопільщина. – Суми: Вид-во СумДУ, 2008. – С. 145-149.

18 *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані *С. Наріжним* до другої частини). – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – С. 67, 120, 250.

19 *Савка М.* Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20-30-ті рр. XX ст.): Історико-бібліографічне дослідження / НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – С. 58, 115, 115-119.

20 *Кентій А.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.). – К., 1998. – С. 5; *Він же.* Від УВО до ОУН. 1920-1942. Режим доступу до книги: <http://lib.oun-upa.org.ua/kentiy/r202.html>

21 Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина *Миколи Чеботаріва*) / Вступ. стаття: *В. Сідак*. – К.: Темпора, 2003. – С. 231-234.

22 *Сідак В.С., Вронська Т.В.* Спецслужба держави без території: люди, події, факти. – К.: Темпора, 2003; Вид-во Національної академії СБ України, 2003. – С. 54, 76-80, 144-154.

23 *Іванущенко Г.М.* Життєвий чин Василя Філоновича // Визвольний шлях. – 2008. – №1-3. – С. 179-188; *Грінка О.* Посланець Місії УНР // Панорама. – Суми, 2008. – №8 (13-20 лютого). – С. А18.

24 *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. Історико-архівні нариси / Держкомархів України, Асоціація українців Словаччини, НТШ у Словаччині. – К., 2005. – С. 115.

25 *Палієнко М.Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008. – С. 211, 226, 227, 343, 357.

26 Довідник з історії України. А-Я.. – С. 997; Українська дипломатична енциклопедія. – Т. 2. – С. 666; *Тинченко Я.* Вказ. праця. – С. 455 та інші.

27 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 500. – Арк. 147

28 *Сідак В.С., Вронська Т.В.* Вказ. праця. – С. 144; *Кентій А.* Вказ. праця. Режим доступу до книги: <http://lib.oun-upa.org.ua/kentiy/r201.html> Між іншим, ця справа недоступна широкому колу дослідників, оскільки справи опису 2 фонду 269 ЦДАГО України нині упорядковуються.

29 *Тинченко Я.* Вказ. праця. – С. 455.

30 *Сідак В.С., Вронська Т.В.* Вказ. праця. – С. 144

31 *Філонович В.* Українські Тернопілі – Крути // Гуртуймося. – Прага, 1930. – №4. – С. 11-15; *Він же.* Крути // Український комбатант. –

- Новий Ульм, 1956. – №5-6. – С.16-24; *Він же*. Дещо про подію під Крутами // *Зарицкий В.* Крутянська подія. – Чикаго, 1972. – С.46 та інші.
- 32 *Бойко О.Д.* Бій під Крутами: історія вивчення // Український історичний журнал. – К., 2008. – №2. – С.49.
- 33 *Луч.* – Суми, 1918. – №28 (25 червня). – С.1.
- 34 *Филонович В.* Бої за Житомир // *Гуртуймося.* – 1932. – Ч.IX. – С.25.
- 35 *Аф-ський В.* Бій під м. Житомиром (зі спогадів) // *Гуртуймося.* – 1930. – Ч.V. – С.13-14.
- 36 Некролог // *Вісті комбатанта.* – 1987. – №5-6. – С.111.
- 37 *Головченко В.І.* Филонович Василь Захарович // Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. – Т.2. – К., 2004. – С.666; *Іванущенко Г.М.* Вказ. праця. – С.183-184.
- 38 ЦДАВО. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.500. – Арк.147, 168; *Тинченко Я.* Вказ. праця. – С.455.
- 39 Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. – С.309.
- 40 Там само. – С.355.
- 41 Там само. – С.448.
- 42 Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.391. – Арк.125.
- 43 Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. – С.448.
- 44 Хроніка. Болгарія // *Гуртуймося.* – 1937. – Ч.XIX. – С.27.
- 45 Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. – С.358-359, 363, 504.
- 46 Хроніка минулого тижня. Союз українських старшин // Український тиждень. – Прага, 1933. – №8. – С.2.
- 47 Хроніка. У Чехії. Пам'яті С. Петлюри // *Тризуб.* – Париж, 1927. – №25. – С.28.
- 48 ЦДАВО. – Ф.4376. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.17. Більш детально про УРДК див.: *Власенко В.* Кость Мацієвич і Український республікансько-демократичний клуб у Празі // *Рідна мова.* – Варшава, 2007. – №7. – С.60-67; *Він же.* З кола друзів. Олександр Олесь і Український республікансько-демократичний клуб у Празі // "Я ще вернусь..." Олександр Олесь і Білопільщина. – Суми, 2008. – С.163-174.
- 49 ЦДАВО. – Ф.4376. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.20.
- 50 *Учасник конференції.* Перша конференція української еміграції // *Тризуб.* – 1929. – №29-30. – С.40-46; 1-а конференція української еміграції в Празі і Головна Еміграційна Рада // Там само. – №50. – С.10-21.
- 51 *Чорненький В.* Друга конференція Головної Еміграційної Ради у Празі // *Тризуб.* – 1932. – №38. – С.13-15.
- 52 Третя конференція Головної Еміграційної Ради // *Тризуб.* – 1934. – №8. – С.4-9.
- 53 *Савка М.* Вказ. праця. – С.115-120.
- 54 *Ф-ч В.* П'ятирічка // *Гуртуймося.* – 1933. – Ч.X. – С.30-34; *Филонович В.* До історії будови пам'ятника на могилі М. Драгоманова в Софії // Там само. – С.46-52; *Він же.* Зимовий похід // Там само. – 1935. – Ч.XIII. – С.6-10; *Він же.* В гостях у "кронштадців" та збігців з Соловецької каторги // Там само. – С.22-25; *Він же.* П'ятнадцятиліття української військової

еміграції // Там само. – 1935. – Ч.ХVI. – С.2-5; Ф. В. Ще один виступ... // Там само. – С.11-13; Филонович В. С. Петлюра – постать національно-державного чину // Там само. – 1936. – Ч.ХVII-ХVIII. – С.10-17;

55 Союз українських журналістів і письменників на чужині // Тризуб. – 1934. – №17. – С.4-6; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до другої частини). – С.66-68.

56 Національний архів (Narodní archiv) Чеської Республіки (далі – НАЧР). – Ф. "Український музей". – Інв. №.226. – Арк.1-2зв; Хроніка. В Чехословаччині. З життя Союзу українських журналістів і письменників на чужині (звіт) // Тризуб. – 1936. – №15-16. – С.24.

57 НАЧР. – Ф. "Український музей". – Інв. №.323. – Арк.1;

58 Загальна хроніка. На "Фонд допомоги збігцям з України через Дністер" // Український тиждень. – Прага, 1933. – №50. – С.3; Те саме. – №55. – С.3.

59 Організаційні збори комітету допомоги голодним на Україні // Український тиждень. – 1933. – №33-34. – С.1; Комунікат тимчасової управи Комітету представників українських організацій в ЧСР для допомоги голодним на Україні // Там само. – №35. – С.1.

60 НАЧР. – Ф. "Український музей". – Інв. №4. – Арк.174зв.

61 Пам'ятний список жертводавців від 1.1 до 29.II.1936 // Вісті Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1936. – Ч.11. – С.5.

62 Новіші дари для Музею ВБУ // Вісті Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1936. – Ч.12. – С.13.

63 НАЧР. – Ф. "Український музей". – Інв. №11. – Арк.4; Інв. №13. – Арк.89.

64 Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. – С.571-576.

65 Стерчо П. Вказ. праця. – С.217; Єфремів С. Вказ. праця. – С.131.

66 Некролог // Вісті комбатанта. – 1987. – №5-6. – С.111.

Підполковник
В. Филонович

Березневі дні Карпатської України

В.З. Філонович¹

підполковник Січ[ових] Стр[ільців]².

Кривава боротьба за волю Карпато-Української Республіки

“Шлях звільнення кожної нації густо кропить-ся кров'ю. Нашої – так само. Кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація свідомо і іраціонально використовує для ствердження свого права на державне життя.

Кров, пролита для цієї мети, не засихає. Тепло її все теплим буде в душі нації, все відіграватиме ролю непокоючого, тривожного ферменту, що нагадає про нескінчене і кличе на продовження розпочатого”³.

С. Петлюра⁴.

Коли візьмемо нашу історію, історію українського народу, історію боротьби за нашу волю, ми зразу відчуємо, як ця історія, ця наша боротьба просякла кров'ю. Ця кров ніколи не засихає, вона жие і кличе до дальшої боротьби, до остаточної перемоги нашої української правди, нашої волі, нашої честі.

Кров наших предків запорожців, кров борців останніх наших Визвольних змагань⁵ розбудила, підняла і кинула у вир героїчної боротьби славних синів Срібної Русі – Карпатської України.

Цей клаптик української землі, закинтий в Карпатах, відвічно перебував у неволі, в чужому ярмі. Світова війна і розвал Австро-Угорщини дали волю їй. В силу тодішніх міжнародних умов карпатські українці приєднали себе і свій край до новоутвореної тоді Чехословацької республіки⁶. Умови життя в новій державі були значно ліпші ніж під Мадярщиною⁷, однак за двадцять літ існування держави чехи зарозуміло дивились на українців з-під Карпат, дивились, як на щось нижче від себе, як на нарід, який “не доріс”

до самостійного життя і тому не додержали умов, на яких приєднали до себе наш край. Чехи мали оголосити автономію краю і скликати український сойм⁸ за три місяці по підписанню умови про приєднання, але йшли роки, десятки років і щойно під примусом обставин, по двадцяти роках підкарпатські українці дочекались оголошення тої автономії⁹. Улиці міст і сіл вкрилися нашими українськими жовто-блакитними прапорами. Радісно віддихнули українські груди. Хоч і куца, хоч і урізана була та автономія, але її зустріли підкарпатці з правдивою радістю і натхненням, бо то мав бути перший крок до волі. "Ми підкарпатські русини..." неслось від Перечина¹⁰ до Ясині¹¹, а на доказ братнього зв'язку з рештою українських земель з ще більшою урочистістю співали наші брати "Ще не вмерла Україна...".

Чеська влада в тягlostі¹² своєї 20-літньої централістичної політики в Карпатській Україні і на цей раз не спромоглася, бодай назовні, бути справедливою, призначила по оголошенні автономії владу для Підкарпаття майже виключно з мадяро-москвофільського табору, передавши її в руки мадярона¹³ Бродія¹⁴, як голови уряду та москвофілів Бачинського¹⁵ і Фенцика¹⁶, давши лише два підрядні місця українцям – о[тцю] Волошину¹⁷ та Ю. Реваеві¹⁸. Незадовго по тому і сама чеська влада і ціле Підкарпаття пізнало, кому власне була передана влада, бо Бродій зумів зразу ж таки продати мадярам за титул графа чи барона та маєтки і гроші свій рідний край під Карпатами. Однак не спали українці і своєчасно відкрили зраду пана Бродія. Бродій заарештовують. Повстає нова, друга з черги, влада на чолі з о. Волошином та міністрами Ю. Реваєм і москвофілом Бачинським.

Європа переживала очередну кризу. З закутин арсеналів почали вивозити на світ божий гармати і кулемети. Ось-ось дійде до зудару, до боротьби, до пролиття крові. Німеччина, видвигаючи принцип самоозначення народів, домагається відрізання від ЧСР Судетів¹⁹. Настає відомий всім Мюнхен²⁰, де рішено було чотирма державами відокремлення тих Судетів і приділення їх до свого матірнього пня – Німеччини. Українці підняли і собі голови, бо ж на підставі того ж принципу мали б і вони право самоозначитись та жити своїм вільним життям, але настає сумної пам'яті Віденський арбітраж²¹, на якому Італія та Німеччина під тими ж гаслами прирікають відвічно наші українські найбільші міста Карпатської України, а між ними і її столицю Ужгород, мадярам. Тут не пошановано було право народу й дано перевагу не тому принципу, во ім'я якого це все робилося, а праву сильнішого, старому окупанту – Мадярщині.

В обкросній новій державі карпатських українців повстає, третій з черги, уряд вже лише з українців. Заступлені в ньому, прав-

да, були щойно два місця – о. Волошиним і Ю. Реваєм. Третє місце по Бачинському було чеським центральним урядом залишене вільним, на ньому чехи знову захотіли просадити, як це побачимо далі, свою ганебну централістичну політику.

Новий український уряд жваво взявся до праці в новій, вже своїй столиці – Хусту²². Цей уряд прирікає нову назву своїй державі – "Карпатська Україна" й переводить серед страшної проти-української пропаганди вибори до першого українського союму. Підкарпатські українці цими виборами сказали своє слово, свою волю, віддавши 94 %% своїх голосів за свою українську владу, ясно тим заманіфестувавши, що українці з-під Карпат, сини Срібної Русі хочуть мати свою державу, що вони хочуть жити в своїй, українській "хаті" і в ній мати "свою правду і волю", що вони мають на це право і за це право вміють одностайно встати.

Щоб закріпити, втримати в своїх руках здобуте собі право, треба було мати свою власну силу, треба було те право боронити, треба було захищати свій край. Цей обов'язок перебирає на себе "Організація Народної Оборони – Карпатська Січ"²³. Ця організація мала приправити кадри для майбутньої народної армії. Вже одне це слово – "армія" ясно свідчило про те, що до такої організації мусили прийти б люди, головні організатори її, які розумілись би на військовій справі, які ясно собі усвідомили б, чого від них хочуть, що саме вимагає сучасна історична хвиля від такої організації, мали б прийти люди твердої волі, люди з фаховим військовим знанням і досвідом. На жаль, так не сталося. Організація ця підпадає під виключний вплив молодих ентузіастів націоналістів, яким не можна відняти їхнього запалу, їхньої охоти до праці, їхнього патріотизму, але яким без всякого сумніву бракував досвід, а головне бракувало знання.

Військо – армія то не є іграшка, з якою можна бавитися, то є найповажніша річ, в якій ставиться на карту життя не лише своє, а і життя багатьох тисяч тих, хто так чи інакше є в тому військові, ба ще більше – життя цілого народу. Цей саме момент не був належно урахований і усвідомлений, справа була злегковажена і лише цим можна пояснити, що для організування такої важливої організації були покликані люди цілком не фахові і не військові. Головна команда К[арпатської] Січі складалася з Головного Команданта Дм. Клемпуша²⁴, "шефа генерального штабу" десятника І. Романа²⁵, генерального писаря студента Рогача²⁶ та культ[урного] референта д-ра С. Росохи²⁷. Отже, як бачимо ціла та Головна команда не мала ані єдиного старшини-військовика. Ще дасться пояснити призначення Д. Клемпуша. Тут відіграв певну роллю момент бажання нав'язати певний зв'язок, якусь контентюіту²⁸ з відомим гуцульським повстанням, "Гуцульською республікою"²⁹, в якій віді-

гравав значну роллю саме Дм. Клемпуш, але дальші призначення на ролі ВІЙСЬКОВИХ провідників і фактичних організаторів майбутньої армії, а особливо призначення десятника І. Романа, як команданта та ще й "шефа генерального штабу", було просто подиву гідне й керувалось очевидно виключно приналежністю до організації³⁰, яка мала домінуючий вплив в Січі.

Можна, звичайно, подивляти їхню відвагу взяти то все в свої руки, хоч то й було легковажно, але разом з тим не можна зняти з них відповідальності³¹ саме за те, що вони, не маючи жодних фахових військових знань і досвіду, взялися не за своє діло і тим, в значній мірі, спричинилися до створення жаклих умов непідготованості до оборони і відти випливаючих жертв.

Мені, звичайно, можуть закинути те, що я помиляюсь, що це є мій суб'єктивний погляд – умови, мовляв, склалися так, що інакше діяти було не можна, що фахівців не допускали чехи, що вони завжди стояли на перешкоді й домагалися розв'язання Січі і т.д. Все це так, дійсно умови для праці і організації були жакливі, але... ніхто не може заперечити, що фахові військові організатори і в таких невідрадних умовах зробили б багато більше аніж то зробили люди без жодних на то знань і досвіду.

Починаючи ці свої спомини, не думав я на цю тему будь-що писати, бо не час ще згадувати сумні сторінки нашого недавнього минулого, яким дасть той чи інший присуд наша історія, але, на жаль, передчасно розписалися саме на цю справу праві і ліві українські кола й тому дозволю собі тут трохи відійти від теми та дати деякі свої думки щодо зав'язавшоїся "полеміки" на тлі ще не загоєних ран. Довелося мені читати "Комунікат³² гетьманців". Я не належу до "організації націоналістів" і не беруся бути їхнім адвокатом, але є я активним учасником оборони Карпатської України, бачив на власні очі всю ту трагедію, знаю ті всі умови, в яких велась та героїчна боротьба, і тому во ім'я правди мушу сказати, що комунікат гетьманців це не є об'єктивний, продиктований потребою історичного правдивого освітлення подій опис, а тенденційний, забарвлений партійно-ідеологічною ненавистю витвір, в якому шматки правди перевелися з масою неправди і тенденції.

На жаль, не минули цього і самі ніби "обвинувачувані" і на сторінках "Нового Шляху"³³ ч.46 в замітці: "За історичну правду про Карп[атську] Україну" Націоналістична Пресова Служба, відкидаючи обвинувачення, допускається сама значних хиб, непродуманих виразів і ще гірше – кидає болотом на адресу старих старшин, які нібито повтікали кудись і не захотіли воювати. Саме це примусило мене зупинитися на цій справі і дійсно во ім'я історичної правди написати те, що було і як було, а не керуватися ви-

ключно подразненими нервами, як це ми бачимо з дотеперішніх справ на сторінках української преси.

Націоналістична Пресова Служба пише наприклад: "Закид, що деякі члени дотеперішньої Головної Команди Січі, яка була напіввійськовою, напів національно-виховною організацією, не взяли участі в боях, минається з ціллю, бо ці колишні члени Команди, як невійськові, не дістали наказу воювати". Наївне і щонайменше чудне виправдання. Що це значить: "не дістали наказу воювати"? Адже ж не дістав зокрема НИХТО такого наказу, але дістали такий наказ ВСІ і в першу чергу такий наказ торкався саме Головної команди, а та Головна команда замість виконати той наказ в самий звичайний спосіб кинула напризволяще січовиків, бо... "як не військова (вона) не дістала наказу воювати". Отже, в обличчю небезпеки, коли почалася литись кров, коли треба було від такої команди найбільшого чину і енергії, ці люди стають нараз невійськовими, хоч перед тим носили генеральські уніформи й іменували себе "шефами генерального штабу", "генеральними писарями" і т. п.

Там же читаємо й таке: "Приділені військовим міністром до генерального штабу в день перед вибухом війни українські старшини з-поза "Січ" вже 15.III ввечері зникли". Тут "історична правда" є тенденційна й затемнена, бо військовий міністр іменував лише одного старшину, а то підполковника С. Єфремова³⁴ (полковника К[арпатської] Січі), як Головного Команданта Карпатоукраїнських військ. Призначення решти старшин після цього було в руках п[ід]полк[овника] С. Єфремова. До Головного штабу перебрані були старшини майже виключно з рядів членів Січі, а старі старшини, які зголосилися до військового міністерства по оголошеній мобілізації, діставали призначення через автора цих спогадів, бо саме він був уповноважений це робити як старшина, якому наказано було привести до порядку військовій частини та сформувати нові. Саме це дає мені право стати в обороні честі тих старих старшин і сказати, що АНІ ОДИН з них "не зник", а тим більше "вже 15-го березня", як це пише Н[аціоналістична] П[ресова] Служба, бо лише того ж таки 15.III вони діставали призначення. Мушу сказати, що пізніше, вже по боях, по тяжкому переході через гори і льодяної річки Тиси й передачі нас румунами назад мадярам, я майже всіх тих старих старшин бачив разом зі мною в мадярському полоні. Є однак правдою, що декілька старшин відійшли ще в Хусті після моєї на то згоди, але не 15.III, а 16.III, саме тоді, коли вже в Хусті ніхто з військових не лишавсь. Лишилися там ті старшини не тому, що хотіли "зникнути", а тому, що не мали сил далі рухатись. Трохи ясніше про це "зникнення" пише С. Росоха ("Пробоем"³⁵, ч.5-6), де згадує якихось невідомих старшин з чесь-

кої армії. Так, дійсно з тих старшин бачив я в штабі щойно двох, та й ті скоро кудись відійшли. Але хіба можна ототожнювати цих, нікому невідомих старшин, хоч би й українського походження, з чеської армії з старшинами дійсно приділеними військовим міністерством? Далеко ні. Але про старих старшин, які ДОБРОВІЛЬНО зголосилися, ані один, ані другий пресовий орган націоналістів не пише і навіть про них не згадує, а навпаки твердять, що "там були виключно старшини штабу К[арпатської] Січі" і що "ані один старшина січовий не опустив Хусту без відома Команди" та ще, що "мобілізацію переводили виключно січові старшини". Тут во ім'я правди мушу сказати, що "там" були не "виключно старшини штабу К[арпатської] Січі", а в більшій мірі старі мобілізовані старшини. Також і мобілізація переводилась не "виключно січовими старшинами", бо... її фактично ніхто не переводив, а упорядковували тих мобілізованих старшини старі, а не січові старшини, так само, як командантами і їх молодшими старшинами 5-ти новосформованих сотень, які пішли з Хусту на фронт, були не січові, а старі старшини, приділені саме військовим міністерством. Підкреслення це роблю не для будь-якого кому б то не було закиду, а для установлення правдивого стану речей.

Щодо залишення січовими старшинами Хусту, то в пресі йшла мова не про старшин Січі взагалі, а саме про саму Головну команду, і тут правдою є [те], що Гол[овного] Команданта Д. Клемпуша в критичний час взагалі не було в Хусті і він ніби ще 14.III о 14 годині виїхав кудись з Ясині, фактично сховався в горах, а "шеф генерального штабу" виїхав разом з жінками в цивільному одязі на тягаровому авті³⁶ 16.III вранці разом з поручником Щукою³⁷. Слідом за Романом на особовому авті поїхав з Хусту і Рогач.

Повертаємо до перегляду організації самої Січі. Крім згаданих керівників були правда в Січі і дійсні старшини, але кидалося у вічі те, що саме вони були на підрядних місцях і то тоді, коли дуже важливі галузі в цій військовій організації обсаджувались людьми хоч і чесними, але не фахівцями, навіть не військовими.

Чому саме так робилося? Можливо був брак досвідчених старшин? Можливо старі учасники наших визвольних змагань збойкотували цей новий почин творення української армії? Ні, рішучо ні, бо дуже багато старих старшин зразу ж приголосилися до праці, навіть без будь-яких вимог з свого боку, бо й під час наших визвольних змагань вони служили батьківщині "не за страх, а за совість". Були серед них старшини з освітою академії генерального штабу, були генерали, полковники і взагалі старшини різних родів зброї. Всіх їх не лише не прийнято, а навіть на їхнє прохання не відповіджено³⁸. Чому? Відповідь була ясною для тих, хто був у

Хусті – одні боялися “емігрантщини”, а другі “фаховості старих старшин”.

Не для докору одним чи другим згадую про це, а для освітлення тогочасних настроїв і праці тих, що мали добру волю створити добре діло, але, на жаль, робили саме так, як того робити було б не треба. Мені тут знову можуть сказати, що я випускаю навмисне один, ніби, рішачий чинник – чехів, які всіма силами намагалися не допустити до праці “чужий” елемент (емігрантів). Так, це правда – чехи мали тенденцію заставити робити так, як то вони собі хтіли, але мушу сказати, що у наших керуючих органах мусила б знаходитись завжди відсіч і рішучість. Приклад Словаччини ясно свідчить, що можна було б певні справи і через небажання чехів все ж робити.

Сама Січ складалася з добровольців-січовиків. Тут можна було побачити людей зі всіх земель України – підкарпатці, наддніпрянці, галичани й буковинці. Старі й молоді. Чоловіки й жінки. Всі вони йшли й добровільно офірували³⁹ свою працю, своє здоров'я і навіть своє життя задля добра одного з кусників розшматованого українського тіла – Срібної Русі – Карпатської України.

Була у цих січовиків добра воля стати корисними задля добра нації. Була це переважно молодь, яка потребувала доброго військового вишколу й доброї підготовки та організації. Організація війська! О, як далеко, далеко була дійсність від правдивого поняття про цю справу. Військовий вишкіл, розшук, постачання, навіть дисципліна – все це речі, які вимагали для перепроведження їх в життя і досвіду, і знання. Доброї волі і бажання тут рішуче було замало, бо... хотіли не завжди означає уміти. Відци великі й малі хиби й недотягнення. Перебирати то все тут – ятрити без потреби рану. Та коли можна оминути хиби, то ніяк не можна промовчувати злу волю й новітню отаманію декого з провідників організації разом з “шефом генерального штабу”, які примінювали кару на тіло і то навіть за дрібні по суті провини, як не віддання шани тому ж таки “шефові” або за спізнення з відпустки. Невже ці новітні творці армії гадали, що саме так можна було завести військову дисципліну? Яке моральне право мали ці військові анальфabetи⁴⁰ бити тих, хто ДОБРОВІЛЬНО офірував життя своє за рідну справу і свій край?

А хіба розумілись на справі ті, хто ближче стояли до керма державою? Далеко ні. Все робилося, “як Бог на душу положив”. Не розумілося провідними колами значіння посідання своєї збройної сили. Знову разюче пригадалися старі, але ніколи не забуті часи нехтування Центральною Радою української армії й спроба перевести її в міліцію. А хіба не теж саме було в Хусті? Пригадую собі одні збори в Бичкові⁴¹, де голова Укр[аїнської] Центр[альної]

Нар[одної] Ради на запитання, чому не дають зброї січовикам, відповів не вагаючись: "То є небезпечна річ". А на запитання: "Чому Січ не перетворюють в українську армію" – відповів, розводячи руками: "Та прецінь ми ж не маємо своїх старшин. Нам треба їх випозичати від чехів". І це казалося тоді, коли сотки прохань українських старшин, учасників визвольних змагань, лежали в уряді. Показалося, що і жандармерії своєї ми не можемо мати, бо... "Ми ж не маємо навіть свого жандармського полковника!..".

Та не лише в Хусті була організація Січи. – Цілий терен Карпатської України, всі села і навіть малі хутори мали свої команди Січи. І старі, і молоді голосилися до шляхетного діла – оборони свого Краю. Не зразу і не спонтанно творилися такі організації. В багатьох місцях, де відвічна неволя, некультурність і безграничні злидні прибивали дух верховинця, де штучно вщиплювалося нещасному русинові чи то шаленою агітацією, чи і просто горілкою – "паленкою"⁴², що він є "русский" – там справа йшла поволі, і тут якнайліпше показалися наслідки праці молоді – українських націоналістів, які дійсно не шкодували ані гроша, ані своєї праці і мали за те заслужену нагороду.

Вибори до карпато-українського сойму й майже стовідсоткова перемога українців були повною сатисфакцією для українського народу, бо саме так він цілому світові показав, що на забутому колись Богом і людьми кусникові України – в Срібній Русі живуть не москалі, не мадяре, а такі справжні українці. Зрозуміли це всі, але не хтіли розуміти того ніяк мадяре, які все хтіли загарбати знову ці землі, і чехи, які навіть і після цих виборів, бачучи, що їхня москвофільська 20-літня централістична політика цілковито скрахувала⁴³, все ж намагались і надалі роботи свої різні химерні експерименти і ніяк не могли відійти від своїх старих методів праці на Підкарпатті.

Двадцять літ чехи відкладавали скликання сойму, а мали скликати його за три місяці. Двадцять літ не хтіли випустити нас зі своїх "братерських" обіймів і тепер не хтіли цього зробити і тому призначили, з явно провокативною метою, за міністра внутрішніх справ Карпатської України – чеха, свого генерала Прхалу⁴⁴. Мета чехів була аж разюче ясна – маючи своє військо, свою жандармерію і пограничників при перебранню в свої руки міністерства внутрішніх справ, такий чеський генерал міг стати фактичним диктатором. Тут чехи явно порушили цілком природне право українського народу, накидаючи нам примусом свого міністра. Не дивним тому було страшне масове обурення цілого населення Карп[атської] України. Це обурення вилилося в безлічі демонстрацій по цілій країні. Виносились резолюції, протести, посилались телеграми і різні делегації до центрального уряду, масово неслось від Пере-

чина до Ясіня: "Підкарпаття не дамо!". Та на всі ці протести чехи мало звертали уваги і аби просадити призначення генерала Прхали відтягували скликання сойму з метою так уневажнити вибори. Напруження росло. Чим більше домагався ген[ерал] Прхала сісти на міністерський стілець, тим більший був спротив українців. Так чи інакше мало дійти до зудару. На поготівлі⁴⁵ були чехи, але не спали і українці. Нерівні це були сили, бо ж одна сторона – чехи мали безліч війська, мали модерну зброю: аероплани, танки, гармати, кулемети, бомби, а ми? Ми мали щойно сорок рушниць та декілька десятків пістолів. Ось при таких обставинах мало прийти до зудару. Ясним було [те], що перевага була на боці чехів, але ж і покійно схиляти голову перед зухвалим зайдою українці з Карпат не могли. Саме в розгарі таких перемов Центральний уряд робить зміну кабінету міністрів Карпатської України. Звільняють міністра Ю. Ревая, а на його місце призначають п[ана] Клочурака⁴⁶, залишаючи нам знову ж таки свого генерала в якості міністра. Не втихомирила маси така зміна і може вперше "для остороги" проїхали чеські танки вулицями Хусту.

За подіями свого внутрішнього життя ми якимось мало звертали увагу на події зовнішні, де саме знову перекроювалась мапа Європи. Користуючись з такого переділу, стягувала Мадярщина свої війська на кордони Карпатської України. Мадярські терористи все частіше наскакували на мирне українське населення. Так, приправившись до нападу, чекала Мадярщина лише відповідного [мо]менту, щоб наскочити мов та шуліка на безборонну молоду державу. Такий [мо]мент прийшлося чекати не довго. Німеччина обсадила Чехи і Мораву⁴⁷, Словаччина оголосила свою самостійність⁴⁸, а Мадярщина посунула свої війська на терен Карпатської України.

В той же час напруження між чехами і українцями доходило до своєї кульмінаційної точки. Вже звечора 12 березня вулиці Хусту мов вимерли. Ніде не видно ані живої душі. Тиша. Однак зовнішній вигляд міста не був виявом дійсного стану, бо життя кипіло й бурлило. Обидві сторони насторожились. Чехи мають повну поготівлю, але не сплять і наші січовики. Не спить кіш поза містом, мають поготівлю в січовій команді, метушиться й штаб в Січовій гостинниці.

Десь о годині десятій вечора зв'язковий штабу закликав автора цих спогадів до штабу. Я не належав до організації укр[аїнських] націоналістів й тому, що ціла Січ була в руках тої організації – мене такий виклик здивував, бо ж знав я про штучно побудовані проти мене різні застереження тої молоді і їхня нехить⁴⁹ до всіх нас, старих старшин Армії УНР – проте я пішов, бо йшло не про ту чи іншу особу, не про наші політичні переконання чи розходжен-

ня, а про те, що треба було рятувати загроженою країну, загрожений кусник нашої української землі.

В штабі після короткої формальної розмови починаю знайомитись з дійсним станом справи. Розпитую про становище чехів. Дістаю неясні і цілком невістарчальні⁵⁰ відомості. Помітна розгубленість серед керівників і разом з тим захопленість у молоді. Для мене ясным було те, що багато з них не здавало собі справи з трагічного стану речей. Пригадалися мені старі, вже давно минулі часи з нашої Визвольної боротьби 1917-1918 років. Історія повторювалася. Мимохіть закрадалася в душу думка, що і ці дні закінчатся ще більшою катастрофою ніж раніш, бо... ясно собі усвідомлював всю ту трагічну ситуацію, в якій була ціла Країна, в якій була сама Січ без зброї і набоїв, без досвідчених старшин, без належного проводу. Та що мав робити? Мусив вжитися в ті тяжкі умови, мусив приложити всіх своїх зусиль, аби хоч трохи, хоч і запізно, то все налагодити.

Ціла ніч пройшла в очікуванні "чогось", очевидно нападу на нас чехів. Всі напоготівлі, всі не сплять. Ось повна кімната січовиків, в другій кімнаті сидять і очікують розказів⁵¹ січовики-зв'язкові, по коритарах⁵² бігають старшини. Послав я по свій радіоапарат. Ловимо то Прагу, то Берлін, то Будапешт, але жодних потішаючих вісток. А ось спіймали Відень – добре чути. Балакають свої та нараз загудів звідкільсь мотор і розібрати будь-що ніяк не можна – то мадяри нам перешкоджають.

Настав нарешті день і життя покотилося по старому. Цілий той день – 13.III велись ніби якісь пересправи⁵³ з чехами, але до остаточного рішення так і не дійшло. Поготівля триває далі. Я знову в штабі. На власну руку розставив вартових по цілій будові так, щоб можна було обсервувати⁵⁴ всі підходи до штабу. Опівночі вартові донесли, що по вулицях почали малими групами попід стінами переходити чеські вояки. Проїхало декілька кіннотників, а потім появились і бронеавта та танки. Все свідчило про те, що чехи готували на нас напад.

Десь в першій годині вночі пролунали перші [по]стріли. Стріляли в напрямку "владної будови" – осідку влади. Звонить телефон – є жертви. Зі штабу виряджається лікар В. та сестри жалібниці – січовички: В.Ф.⁵⁵ та К.⁵⁶ Незадовго по тім принесли до штабу ту жертву, тяжко пораненого в живіт січовика – гуцула з Ясині Олек. Луцуляка. Мужньо і стійко переносе свої страждання і болі новий борець за волю, справжній син Гуцульщини, бо... "він знає за що має терпіти, за що має вмерти".

Так прорізали нічну тишу перші стріли – то був початок боротьби з чехами. Раненого відвозять до шпиталю. Напруження росте, хоч і кажуть наші керівники, що з чехами продовжуються якісь

дальші пересправи. Полковник Г-р⁵⁷ балакає по телефону з міністерством. За хвилю по тім вітає нас всіх з самостійністю Карпатської України, що саме тепер, біля другої години вночі 14.III.1939 р. була підписана урядом Карп[атської] України. "Слава УКРАЇНІ!!" рознеслося по коритарам штабу. "Сталося!" мимохіть вирвалося з уст присутніх. Ще і ще раз довелось мені дожити до історичних хвиль, коли, як казав наш славетний поет О. Олесь⁵⁸ – "З журбою радість обнялась".

Нарешті почало поволі світати. Чеські вояки почали частіше показуватися на вулиці. Взад-вперед їздили їхні танки. Бачу неминучий напад на штаб, кажу про це кому слід, але керівники певні, що "сьогодні вже нічого не буде", "що до 10 годин має бути спокій". Мене і дружину, яка тут же вартувала як сестра жалібниця, чекала щоденна праця і ми запевнені, що нічого не буде, зголосивши свій відхід, вийшли з штабу. Щойно дійшли ми до своєї їдальні, 5-10 хвилин по виході з штабу, як почувися [по]стріли з кулеметів – то чеські танки почали обстріл штабу і тих, хто там залишився. Коли в штабі – Січовій гостинниці – почувли перші [по]стріли, піднялись нараз всі і в [мо]мент забарикадували вхід до штабу, сходи на перший поверх. Столи, стільці, ліжка летіли по сходах вниз, затарашували⁵⁹ сходи і так забезпечували вхід до штабу. Коли чехи пробували наблизитись до тих сходів, наші оборонці відкривали по них стрільбу. Штаб оточений з усіх сторін, торохкотять з чеських танків кулемети, рвуться гранати і рясно обстрілюють штаб рушничним вогнем. Летять долу порозбивані шибки з вікон, обсипаються стіни. З надвірних дверей вирвався один січовик, але зразу падає мертвий, прострілений чеською кулею. По вулиці біжить другий, буковинець Лютик⁶⁰, але і він падає мертвий. Зайво шукала стара матір цього героя, вона щойно приїхала з Буковини відвідати свого сина та живого його вже не знайшла. Вибігаємо ми з помешкання, а на зустріч нам біжать декілька січовиків – то вислана стежа⁶¹ під проводом поручника Тацинця⁶² робить обхід штабу. За хвилину підходять до нас д-р К. і В., обоє видні керівники з команди Січи. Питаємо у них, де можна дістати гранати, бо ж треба негайно розпочати проти наступ і знищити чеські танки. Гранат немає. Ідемо на пошту. Треба надіслати телеграму. Вулицями свистять кулі, біля пошти стоїть танк, попід стінами чеські вояки. Пошта обсаджена військом. На площі, де міститься команда Січи, незвичайний рух – там іде обсаджування підходів до будови Січи чеським військом. Під'їхали танки і відкрили по будові вогонь. Напад цей не був несподіваний. Команда Січи наперед приготувалась до нього і забарикадувала всі підходи, головно пакунками з одежею, які щойно дістали з Америки. Всі кімнати переповнені Січовиками. Падають забиті, е

дуже багато ранених, а серед них лежить напівживий булавний Васильчук⁶³. Йому куля попала в обличчя, вибила декілька зубів, пройшла через язик, вийшла шиєю і знову попала в праве плече і розірвала кістки руки. Чехи були безсилі щось зробити. Переговори з обсадженими ні до чого не довели, бо Січовики не хтіли здаватися. До будови Січи привезли чехи на підмогу гармати і з них почали бити по наших героях, та міцна була будова, а ще міцніші духом наші Січовики. Об стіни будови розривались стрільна⁶⁴ чеських гармат, а на балконі будови Січи гордо повівав жовто-блакитний український прапор. По ньому марно стріляють чехи, він непохитний приймає бойове хрещення. Гордо розвертається той український прапор і з презирством дивиться вниз на тих, що напали на безборонну Січ, напали на людей, які не мали навіть зброї, дивиться на новітніх чеських "швейків", а не справжніх вояків, боягузів, які здібні воювати лишень з безборонними, лишень з тими, хто не мав чим дати їм належний опір.

Громили чехи Січ, а з тої обсадженої Січи поза тинами викрались два відважні молоді борці, молодий П. Лисюк, що приїхав недавно разом з своїм батьком К. Лисюком⁶⁵ з Америки, та ще один ентузіаст М. Шутка з Перечина. Вони прямують до уряду, до владної будови – виконують військовий наказ. Вже майже перед самою тою будовою напали на них чехи і тяжко поранили в живіт М. Шутка. Молодий Лисюк бере під страшним обстрілом на плечі свого пораненого товариша і залишає його в безпечному місті там, ховаючись поза тинами, спішить повернути до команди Січи. Але тут зрадлива чеська куля влучає йому в серце і він, оросивши українську землю власною кров'ю, падає мертвим. Молодих героїв знайшов батько забитого Лисюка. Мародерська чеська рука довершила ганебне діло, ограбувавши трупи.

Стояли ми під будовою нової пошти і затискали собі зуби. О, як тяжке було власне безсилля.

В унісон під стріли кулеметів і гармат під штабом і командою Січи заторохкотіли кулемети поза двірцем⁶⁶, то чехи напали на кіш Січі. І там почала литися невинна кров борців за свою батьківщину.

Після двохгодинного такого обстрілу, на приказ голови уряду о. Волошина всі обстріляні об'єкти здалися. І тут почався страшний масакр⁶⁷ Січовиків чехами. То "братній" народ – чехи показали свою войовничість і свою "культурність" і свою так розхвалювану "гуманність". Тут бязгуз новітній Швейк⁶⁸ – генерал Прхала аби "здавати збунтувавшихся січовиків", як він сам каже, стягнув все своє військо, всю жандармерію і пограничників з цілої Карпатської України. Стягнув цю колосальну військову силу, озброєну від зубів до п'ят модерною зброєю, аби "захиститись" від горстки

січовиків, січовиків, які не мали не лише модерної, а навіть жодної зброї. Чи не героїзм? Правда пане генерале Прхала, є чим хвалитися перед польськими журналістами. Чи не думаєте ви пане полковнику Люкасе⁶⁹, що ваш масакр січовиків у Хусті є ганебна річ? Так. На таку "героїчність" можуть бути здібні лише боягузи, генерал Прхала та полковник Люкас. Вояк вояку може подати руку навіть тоді, коли вони є найбільшими ворогами, але разом з тим чесними людьми і дійсними героями. У випадку ж з чеським генералом Прхалою і полковником Люкасом та поведженням їхнього війська може бути і у нас українців, і у всіх чесних вояків лише презирство і почуття огиди.

Сумом вкрився Хуст. Загальним протестом запалала ціла Карпатська Україна. Сімнадцять січовиків впали жертвою чеського терору, заплативши своїм життям свою любов до України. Десятки їх дістали поранення. Сумний цей був підрахунок, ще сумніше приготування цих героїв в останню дорогу на вічний відпочинок. До цього всього почули ми ще і про те, що ще один ворог – мадьяре розпочали наступ на нашу землю.

Ідуть якісь наради. Збираються Укр[аїнська] Нац[іональна] Рада. Скликається Карпато-український Сойм, на який прибуло 22 послы, які й схвалили на своєму першому засіданні Перший Конституційний Закон Карпатської України, а то:

Т.1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

Т.2. Назва держави є: Карпатська УКРАЇНА.

Т.3. Карпатська Україна є РЕСПУБЛІКА, на чолі з президентом, вибираним Соймом Карпатської України.

Т.4. Державна мова Карпатської України є УКРАЇНСЬКА мова.

Т.5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому синя барва є горішня⁷⁰, а жовта долішня.

Т.6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім⁷¹ півполі і чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця полишається окремому законові.

Т.7. Державний гімн Карпатської України є "Ще не вмерла Україна".

Т.8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття".

Слідом за прийняттям Конституційного закону прем'єр влади Карпатської України о. А. Волошин оголошує Карпатську Україну: ВІЛЬНОЮ СУВЕРЕННОЮ КАРПАТСЬКОЮ УКРАЇНСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ, а на четвертім засіданні Сойму 16.III.39 вибрав Сойм першого президента Карпатської України д-ра о. А. Волошина, який і іменував владу Карпатської України.

В новій українській владі повстало військове міністерство на чолі з міністром Клочураком. Військовий міністр створив нову організацію: "Національної Оборони Карпатської України" на чолі з п[і]полковником С. Єфремовим.

Пятнадцятого березня ранком покликано мене було до військового міністерства. Щойно увійшов я до владної будови, де містилося міністерство, як мене було зразу закликано до штабу "Н.О.К.У.". В кімнаті повно людей, здебільшого з команди Січи. Тут же і командант її І. Роман, начальник штабу полк[овник] Г-р і другі.

"Ви полковник Филонович?" – питає мене п[і]полковник С. Єфремов.

"Так!" – відповідаю йому.

"В якій частині служили?"

В 4-му полку Січових Стрільців, відповідаю.

"Призначаю Вас, пане полковнику, командантом першої бойової частини".

А де ж та військова частина, питаю я.

"Візьміть Січ, йдіть в команду Січи, приведіть до порядку військові частини".

Не звик я до таких наказів і до такого підходу до справи, бо ж невідомо мені було, яку ж саме "першу бойову частину" мав на увазі штаб оборони і як собі штаб уявляє ту оборону, які саме частини мав привести до порядку. Для дальших розмов "всі не мали часу". Вийшов я з кімнати й став думати над ситуацією. Що властиво мав робити – йти в команду Січі? Та ж там мали б бути вже готові частини, прецінь цілих півроку вони формувались, був же в кімнаті при віддачі мені того наказу і її командант. Очевидно не про саму Січ мала б йти мова. Став я перед тяжким завданням творити не окреслену військову частину з людей, яких мав "десь" взяти, без зброї і старшин. Рішив йти в Січ і подивитися, що там робиться. Жах охопив мене, коли я побачив все те, що там творилося. Повний двір людей, вулиці також наповнені ними. Всі про щось балакають, всі вони чогось хочуть, чогось домагаються. Виходжу до будови, але і там не ліпше – картина жахлива: всі вікна, двері, стіни – все це розбите кулями і стрільнями з гармат та чеських танків – сліди недавнього розгрому Січі чехами. Метушня. В одній кімнаті видають пістолі, бо рушниць ще не мають, в другій видають уніформу – січовий однострій. Всім цим керує поручник Г-б. З розмови з поручником Гр-м та й другими керівниками бачу, що все тут робиться "як Бог на душу положив", без будь-якого плану. Виходжу знову на двір. На одному з підвищень стоїть старий К. Лисюк і каже палку патріотичну промову до зібраних. "Слава Україні" несеться з уст тих, хто прийшов сюди помагати боро-

нити рідний край. Зфільмовуються⁷² тут же окремі групи. Почав я шукати якогось зв'язку між цими людьми, знаходив командантів поодиноких груп, а там де їх не було, призначав таких сам. Посилаю одну за одною ці команди до владної будови, аби там в трохи спокійніших умовах створити з них військові частини.

На подвір'ю владної будови скупчилися всі ці надіслані сюди мною люди. Починаю приводити до справжнього виду першу групу "Січ з Королева⁷³ над Тисою⁷⁴". Не маємо зброї. Де її маю взяти? Тут же на подвір'ю готується до відходу чеська жандармерія, саме та, з якою мали вночі сутичку. Вона має зброю. Балачка з чехами була коротка – дали чехам на кожні десять чоловік по одній рушниці, а решту у них відібрали. Перша бойова сотня, окрім тих, що вже були на фронті і завзято билися там, була готова. Є в ній досить старих вояків, має вона зброю, мають навіть три кулемети. Видаю їм набої й даю відповідні вказівки двом братам – команданту та його помічнику. Все ніби готове. До мене зголошується молодий монах-василіан, хоче йти з сотнею на фронт, як її духовник. Даю свою згоду. Монах-священик надіває січовий кашкет і обходе свою нову паству. Боже їм поможи!

Поки я організовував і приводив до порядку другі сотні цю першу сотню відправлено було на фронт, навіть не повідомивши мене про це. Вбачав я в тому безпланову віддачу наказів і тому просив штаб, зокрема його начальника полк[овника] Г-ра цього не робити і хоч мені було приобіцяно це, але і далі відсилалися сотні, як були лише готові на фронт, без мене. В самому штабі віддавали накази майже всі, хто мав туди доступ, навіть цілковито невійськові. Так за ніч сформував я 5 сотень. До всіх їх приділив старих старшин, що зголосилися були по оголошеній мобілізації. Тяжко було зі здобуттям зброї, але і це налагоджувалось – ми, беззбройні, віднімали зброю у озброєних чехів. Вночі до штабу прийшов п[ід]полковник С. Єфремов і повідомив про те, що він домовився з чеським командуванням про видачу нам 100 комплектів зброї і обмундирування. Сів я на авто й поїхав до штабу чехів аби там цю угоду міг одразу зреалізувати. Після недовгої балачки чехи згодились видати 150 комп[лектів]. негайно надіслав я людей по ту зброю. Коли вже 50 ком[плектів] було перебрано, дальшу видачу чехи припинили й хтіли відібрати те, що вже видали, але я рішуче відмовив їм ту зброю повернути.

Зі всіх кінців Карпатської України наспівали вістки, що там місцеві мадяри підняли вже свої голови і намагалися захопити владу в свої руки, але, що команди Січі всі такі спроби поки що зліквідували.

Увесь час домагаюсь в штабі вияснення ситуації на фронті. Домагаюсь призначення одного з старшин командантом фронту.

Передаю потім за згодою штабу це командування в руки сотника Любича, старого старшини. Вибір цей був дуже вдалий, бо сотник Любич дійсно був дуже совісний і добрий старшина. З останньою сотнею пішов він на фронт.

Але що робилося тоді на фронті? Цього докладно ніхто не знав. Кружляли про нього лише чутки, а тому я почав сам збирати точніші відомості про дійсний стан на фронті. Зібрані відомості були приблизно такі: ворог – мадяри розпочав наступ вже 14 березня майже по цілому фронті, цілому кордоні Карпатської України. Всюди наші прикордонні січові відділи були приправлені до належної відсічі непрошених гостей – мадярів.

На село Городне⁷⁵, недалеко від кордону, напали мадярські гонведи⁷⁶ 14.III десь о 5-й годині рано. Густими лавами пішли через кордон мадяри, вони цілком не сподівалися будь-якого опору з нашого боку та помилились, бо вже перші лави ворога, а за ними й другі лягли трупами від куль січовиків, які боронили свій Рідний Край. Січовики мали тут щойно один кулемет, яким косили мадярів мов косою. Мадяри зупинили наступ і скупчили вогонь декількох своїх тяжких кулеметів на наш єдиний кулемет. Наш кулеметник впав забитий. До кулемета кидається командант січового відділу й сильним вогнем з того кулемету прикриває відступ свого відділу. Мадяри почали робити обхід з метою захопити команданта відділу з кулеметом. Коли ланцюг ворога майже замкнувся, на лаву ворога з метою визволення свого команданта кидається один січовик і закидає мадярів гранатами, перериває ланцюг їх і так звільняє свого команданта і кулемет. Відділ цей відійшов потім на с. Страбичів⁷⁷, вступив тут знову в бій, але після тяжкого поранення команданта відділ відійшов до дальшого села щоб там знову розпочати бій з наїзником.

На відтинкові сіл Сільце⁷⁸ – Іршава⁷⁹ бій розпочався 14.III о 9-й годині вранці. Цей завзятий бій тривав аж до 16-тої години й значно здержав ворога. Відділ нараховував щойно 41 січовика й мав змогу так довго здержувати мадярів лише тому, що мав подостатку⁸⁰ зброї і набоїв, які дістали цілком мирним шляхом у заприятельних з місцевим населенням чехів, які далеко від свого військового центру і своїх політиканів-старшин розуміли наше становище і нам щиро допомагали. Наші січовики дістали тут від чеської жандармерії 4 міномети, 9 кулеметів, рушниці, набої і гранати. На цей відділ напали мадяри досить сильною своєю лавою та зразу зломити його не змогли, вв'язалися в затяжний бій і наложили тут своїми головами. На підмогу розбитому мадярському відділові наспіла мадярська частина наколесників⁸¹ в кількості біля тисячі душ, але і цей відділ мадярів наша горстка героїв-січовиків затримала аж до вечора. Далі здержувати в 20 разів переважаючого

ворога наші вже не змогли і відійшли на с. Іршаву й тут примушені були звести бій коло десятої години вечора та далі пробиватися під вогнем місцевих мадярських терористів на с. Білки⁸², але й тут мусили відбиватися від відділу мадярсько-жидівського. По дорозі до відділу приєднувалися січовики з довколишніх сіл і так разом всі перебивалися на Хуст.

В той же таки день о 16-й годині мадяри розпочали наступ і на села Довге⁸³, Шугош⁸⁴, Підгорби⁸⁵ і Доманиці⁸⁶. Мадярські частини в досить великій кількості розвернутим фронтом перейшли кордон. Ці частини мадярів йшли з Ужгороду й Мукачева. Перші, менше заселені села вони легко обсадили, але вже в Підгорбі напотикнулися вони на спротив січовиків, які вийшли з сіл Довгого та Шугошу. Відділ січовиків мав 7 кулеметів і хоч сам був малий, але, зайнявши вигідну позицію, своїм скупченим вогнем з кулеметів та рушниць добре зустрів ворога. Один за одним, десяток за десятком падали трупом мадяри. Вони свій вступ на наші землі заплатили тут аж занадто дорого, бо більшість їх була перебита. Не обійшовсь і для наших січовиків цей бій дешево і наших лягло чимало, але всі вони боролися як справжні герої, як гідні нащадки своїх предків запорожців і своїх батьків та братів – лицарів останніх наших Визвольних змагань. Ці молоді герої доказували чудес. Ось, наприклад, один наш кулеметник з запалом обстрілює мадярських гонведів. Ворог підходе все ближче і ближче. Мадяри закидають нас гранатами і одна з них розривається на спині того кулеметника та розриває йому ліве рамено⁸⁷ та руку. Товариші хочуть допомогти раненому та він відсилає їх на свої місця, а сам однією рукою відстрілюється далі й так аж до останнього набою. Коли не стало набоїв розпочався бій гранатами, а коли не стало й гранатів наші примушені були відійти та пробиватися в дальші села.

На відтинкові сел Підгоряни⁸⁸, Шелестово⁸⁹, Підмонастир⁹⁰, Кольчино⁹¹ – мадяри почали наступ о 4 годині рано 14.III. Наші січові відділи під командою директора школи в с. Кольчино Івана Мадяра зустріли мадярів стійкою лавою. Чехи вже за годину перед приходом мадярів втекли. Січовики мали тут дуже мало зброї і тому після 7-годинного бою відійшли на с. Ченадієво⁹² й тут, з'єднавшись з місцевим січовим відділом, відійшли далі на Сваляву⁹³. В Сваляві під керівництвом окружного січового коменданта сотника Л. Клименка зроблена була нарада 29-ти старшин, яка, вияснивши як слід ситуацію й сконстатувавши безнадійність дальших боїв, постановила відійти в організованому бойовому порядку на Словаччину. По дорозі, переходячи станцію Мірчу⁹⁴, відділ цей був з наказу б[увшого] окружного жандармського коменданта в Сваляві чеха штаб[с]-капітана Плодека ПІДСТУПНО обстріляний

з кулеметів, внаслідок чого 2 січовика було забито, а 11 [по]ранено. Ці невинні жертви нехай будуть вічною ганьбою для чеського капітана боягуза Плодека, який втік з фронту, не давши там жодного стрілу по ворогові – мадярам, а натомість проявив свою "войовничість", почавши стріляти в спину відступаючому відділові січовиків, на хлібі яких він жирував аж 20 років.

Та треба бути справедливим і сказати, що не всі чехи були такими боягузами, як от ген[ерал] Прхала, полковник Люкас або капітан Плодек. Були й світлі чесні постаті й герої серед них, які були вдячні українському народові за їх хліб і сіль. На відтинкові Давидково⁹⁵, Лучки⁹⁶, Кайданово⁹⁷, Ракошин⁹⁸, Руське⁹⁹ і Клечаново¹⁰⁰ оперували наші січовики разом з відділами чеських пограничників та чеської жандармерії. Тут начальник чеської жандармерії відмовився виконати наказ своєї команди про відступ, мотивувавши невиконання наказу тим, що, мовляв, "ми – чехи – 20 років їли чужий хліб, а тепер, коли на цей народ напав їх ворог, маємо невдячно їх кинути? Ні! Цього ми не зробимо і ліпше вмеремо, але разом будемо боронитися". І дійсно, цей начальник жандармерії залишився разом з своїми товаришами та приєднав до себе ще й пограничників. Доля судила цьому чесному чоловікові дійсно тут вмерти. Вступивши в нерівний бій, спільний відділ українців і чехів бився дуже довго з ворогом. Начальник жандармерії був дуже тяжко поранений в бік і ліву руку, але ще і потім, положивши рушницю на тин, продовжував і далі стріляти, аж ворожа куля влучила йому в голову й славний герой, чесний борець і наш щирий приятель впав мертвий. Нехай чесному воякові буде легкою наша, хоч і окупована земля.

Місто Севлюш¹⁰¹ мадяри обсадили 15.III десь біля 14 години. Тут спробували було дати опір мадярам чехи, бо ще не були готові до відходу. Наш січовий відділ семінаристів під керуванням свого директора Голоти¹⁰², маючи на 130 душ щойно 20 рушниць, втративши декілька своїх товаришів забитими, відійшов на В. Копаню¹⁰³ та там, заждавши декілька годин на чеський ешелон, його частинно обеззброїла, а частину зброї чехи віддали самі. Відійшовши далі, цей і другі січові відділи зайняли позиції поза мостом через р. Тису. Мадяри, не сподіваючись опору, сміло йшли на міст та там їх привітали наші січовики сальвами¹⁰⁴ з рушниць та кулеметів. Падали як підкошені мадяри та і ми понесли тут досить великі втрати: ще перед наступом вислали ми наперед розвідку, яка, захопившись боєм і стрільнянням по мадярам, не за примітила обходу їх мадярами і так попалася ціла до полону й була зараз же на місці розстріляна. Ці молоді герої мужньо прийняли свою смерть з рук мадярів і впали, під звуки власного співу "Ще не вмерла Україна", смертю хоробрих. Загинули тут: Кози-

чар¹⁰⁵ з Тернова¹⁰⁶ 25 літ, Андрейчик¹⁰⁷ з Дравців¹⁰⁸ 19 літ, Лазарик¹⁰⁹ родом з Порошкового¹¹⁰ 18 літ, Салай¹¹¹ родом з Ужгороду 22 роки, Пекар¹¹² родом з Перечина 20 літ, Василь Чолій родом з Богдана¹¹³ 16 літ і Осип Шкіряк¹¹⁴. В Копані на розвідці загинули: Скляр¹¹⁵, Штефаник¹¹⁶ родом з Косівської Поляни¹¹⁷ 19 літ, Юда¹¹⁸ родом з Рахова¹¹⁹ 21 року та ще трьох січовиків. Особливо великі втрати понесли ми в долині між Копаньою і Королевим. Решта наших січовиків від'їхала на моторовому поїзді до Хусту, але і тут впав один січовик – ученик семінарії [Іван Мурга] Попович, який вискочив з потягу з кулеметом та, примостившись з ним на залізничному торі, відбивав наступ мадярів. Потяг почав відходити, залишаючи свого оборонця. Поповича влімали мадяри й на місці розстріляли.

Вислана з Хусту сотня січовиків "З КОРОЛЕВА н[ад] Тисою" до Королева вже не дійшла і тому зайняла позицію поза Королевим. На тому ж відтинкові був зі своєю командою січовиків Олександр Блистів з Хусту, а на мості перед с. Веляцьою¹²⁰ стояв зі своїми січовиками М. Єрфан¹²¹. Біля 11 години 16.III мадяри скупчили свої сили й витиснули січовиків з наших позицій. Сотня з Королева пішла по під Рокосву¹²², а команданти Блистів та Єрфан зайняли позицію на т[ак] зв[аній] Червоній скелі чи інакше званому Пірождамбі¹²³, прикриваючись річкою. На цій позиції застав наказ про відступ, але обоє вони добре розуміли, що так просто позицію не здають, що для кожного відступу потрібне прикриття і тому добровільно залишились на своїх позиціях, маючи у себе біля 20 січовиків. Всіх ранених було відправлено до Хусту. Цю позицію ці два відважні команданти разом зі своїми товаришами-січовиками тримали аж до пів на четверту годину від полудня 16.III. Дорого заплатили мадяри за зломлення цієї заслони, не один десяток впав їх тут трупом. Тримали б і далі цю позицію, якби не ворожий аероплан, який своїм кулеметом як косою косив наші ряди. Коли ці герої, відступаючи, підійшли до Хусту, в останньому були вже мадярські терористи й тому всі січовики розійшлися по хатах, ховаючись так від мадярів.

В самому Хусті було надзвичайне напруження. Мадяри підходили під Хуст, а чеки не давали спокою і всюди де могли нам шкодили, а то і просто робили подиву гідні звірства. Раз-у-раз приїздили до владної будови чеські танки і займали бойові стійки, явно тим демонструючи свою силу й збройну перевагу, бажаючи тим внести в наші ряди дезорганізацію і нелад. Робились ще гірші речі – на Городській вулиці ч.1 майже проти чеського військового штабу, в помешканні б[увшої] Жіночої Січі¹²⁴ містився імпровізований військовий шпиталь властиво приправлено для нього було помешкання. Варту в ньому несли 4 січовика з Коша. Вночі захо-

пили чехи цих вартових і в дуже жорстокий спосіб їх замордували. Калюжі крові були знайдені на підлозі, посередині великої салі стояла повна миска крові, стіни також несли криваві сліди рук – то нещасні жертви чеського терору рясно їх поливали своєю кров'ю. Загинула тут ціла стійка: десятник Проць¹²⁵ і січовики – Кушнір¹²⁶, Євчук¹²⁷ та ще один волиняк, прізвище якого я не міг довідатись. Один з цих січовиків був майже цілком перерізаний надвоє. Всіх їх чехи повикидали на город поза хліви аби ми про це не довідались та забули ці звірі про кров на салі, де відбувся цей морд. Так український імпровізований шпиталь прийняв перші жертви бійців за волю Карпатської України. Незадовго по тому цей шпиталь почав повнитися раненими з фронту. Вже вночі з 15 на 16-те березня, коли я відвідав цей шпиталь, він був вже переповнений раненими. Не було вже місця на підлозі. Серед ранених були й полонені мадяри. Цілий шпиталь – біля 80-ти душ ранених обслуговували дуже мало сестер жалібниць, а з першої години ночі 16.III залишилась там лише одна сестра Вероніка Филонович¹²⁸, яка й зоставалась там одна аж до відкриття її штабом вранці того ж дня. Лікарі приходили до шпиталю лише раз-від-разу. Ранені все прибували.

Коли напруження в Хусті доходило до своєї кульмінаційної точки, почався масовий від'їзд з Хусту провідних його кіл. На жаль, були серед таких страхополохів ті, хто мусив би залишатись разом з фронтовиками і їми керувати, а не заздальгідь тікати. Мадяри наступали на Хуст двома напрямками й загрожували обхватом міста. Хоч і не радо, але саме тому команда Хусту мусила відійти з Хусту. Відступали ми по соші¹²⁹ Хуст-Буштино¹³⁰. Всі мали скупитись в с. Великім Бичкові¹³¹. Між цими останніми відступаючими з Хусту був і автор цих спогадів. Дійшли ми до с. Сокирниць¹³² майже спокійно, але вже по дорозі на Буштино мусили ми звести бій з мадярами.

В с. Буштино довідалися ми, що там на другому кінці села стоять чехи з гарматами та кулеметами та всіх українців обеззброюють. В той же час в дальшому селі Тячові¹³³ стоїть гарматний чеський дивізіон під командою москаля підполковника Ігнат'єва. Цей "істіно рускай чалавек" роздавав мадярам зброю й своїми гарматами допомагав місцевим терористам нищити нас українців. Це примусило нашу групу повернути з с. Буштино в гори. Відділ наш мав свій автобус під командою Калюжного, на якому ми помірно скоро по надзвичайно небезпечній гірській дорозі, по мокрому снігу, дощу й вітрові доїхали до села Углі¹³⁴. Незадовго по нас надійшли до с. Углі ще два відділи січовиків. Ранком по двохгодинному відпочинкові рушили ми з села через гори на с. Нересниці¹³⁵ аби там могли перейти через міст на річці Ріка¹³⁶.

По виході з села Углі перейняв я командування всіма групами, які зараз йшли вже всі разом. Назбиралось нас тут біля 150 душ. Тяжкий то був перехід. З гори на гору, по снігу й болоті й дуже часто навіть по воді. Свіжі сліди на снігу показували нам, що перед нами пройшла якась наша група. За пару кілометрів перед селом Нересницями нас повідомили селяни про те, що в селі Нересницях мадярсько-жидівський відділ обеззброює всіх українців, які переходять через село. Вийшовши на сошу, зайняли бойову поготівлю і так наближались до села, приправлені до бою. Вже перед селом зустрів я начальника штабу Н.О.К.У. полковника Г-ра. Від останнього довідався про те, що перед 2-3 годинами перед нами через село пройшов відділ січовиків поручника Сулятицького¹³⁷, теж біля 150 душ. Думав я перед тим, що саме цей відділ прикриває відступ, а тепер виявлялось, що саме мій відділ є останній і має робити заслону відступаючим перед нами групам. Тут же пропонував полковникові Г-реві перебрати командування моєю групою, але останній відмовився. Пішов він разом з нами.

Село Нересниці прийняло нас мовчки. Вулиці майже цілком пусті – все поховалося. Жиди і мадяри повивішували мадярські прапори. Сховався десь і мадярсько-жидівський відділ, який перед тим обеззброював малі групи українців. Віддаю наказ зірвати мадярські прапори, бо там, де є січовики, не може бути окупантського прапору. Жиди намагаються їх ховати. Жиденята з позаплітуваними в свої жидівські пейси мадярськими триколорами підняли вереск. Та за хвилину всі окупантські прапори були зірвані. Відділ перейшов через село і міст та, пройшовши з пару хвилин по соші, звернув в гори, ще більші, ще крутіші ніж раніш. Гори вкриті снігом, йти дуже тяжко. Багато людей відстає. Немає що їсти. Повна картина старої партизанки з тим лише розділом, що раніш ходили ми по широких степах, а тепер доводилося лазити по крутих горах. Дуже поволі дійшли ми до села Апшиць¹³⁸, ледве знайшли його між горами. Це не наше село, яке видко мов на долоні, де стоїть двір біля двору, хата біля хати. Тут хатки розтрушені одна від одної на сотки метрів, а то й на цілий кілометр й щойно біля церковці є трохи більше та й то переважно жидівські з корчмами та крамничками. Робимо невеличкий відпочинок, скупуємо по хатах кукурудзяний хліб, бо другого тут ніколи люди не лише не їдять, а навіть і не бачать. Але і такий хліб нам дуже смакує, бо є ми всі дуже голодні. В с. Апшицях зустріли ми провідника попередньої групи, який і розповів нам куди саме та група пішла. Я знав цю місцевість і повів свій відділ коротшою дорогою, властиво стежками в крутих горах. Коли ми піднялись на одну з гір, ми побачили далеко від нас на сусідніх горах наших січовиків з попередньої групи, їх силуети добре відбивалися на срібному

сніжному полі гір. Минаючи поодинокі хати й двори, переходячи з гори на гору, підійшли ми під село Вишня¹³⁹ Апша, властиво В. Алцинські хутори, де до нашої групи приєдналась, спустившись з гори, група поручника Сулятицького. Тут же зустріли ми селян, які повертались додому з села В. Апша й від них довідались про те, що Великий Бичків вже є в руках мадярів та, що їх чекають з хвилини на хвилину і в самій В. Апші. По короткій нараді вирішено було не йти через село, а його обійти. Рішення таке запало тому, що всі ми розуміли, що загальний бій з мадярами є вже програний, дальша боротьба на той час вже не змінила б обставин, зайвий бій, хоч би й був нами зараз безперечно виграний, приніс би без потреби зайві втрати. Нашим завданням було пройти до річки Тиси, кордону з Румунією та її перейти аби так дістатися за кордон Карпатської України, окупованої ворогом. Цілу групу, яка нараховувала тепер біля 300 душ, повів я на с. Великий Бичків з метою там перейти кордон. Цю місцевість я добре знав і тому повів групу горами й лісами без доріг і стежок. Так в горах застигла нас ніч і ми на одному з хуторів прибрали ще собі провідника аби, блукаючи по горах вночі, не натрапити на якусь несподіванку.

Високо на горі над с. Бичковом зупинилась ціла група. Треба було зробити розвідку й знайти брід через річку Тису. Пішов я разом з пор[учником] Сулятицьким і провідником вниз. Зійшовши вниз, побачили ми, що треба було нам йти багато правіше аби минути хати в селі, обійти село. Поручник Сулятицький пішов разом з провідником повз хати, а я пішов правіше поза хати, бо було це на краю села. Перекрадаючись кущами попід горою, я запримітив три постаті. Тихо присів. Права рука стисла пістолю в кишені. В цей саме мент один з тих трьох вистрілив з пістолі. Куля пройшла через мою кишеню між великим пальцем і пістолем та поранила мені руку. Кров залила пістолю і кишеню, але на щастя рана була легка. Чекав я на дальші стріли, але сам не відповідав, бо не хотів стріляниною прозрадити відділ, що чекав на наш поворот над нами на горі. Сиджу тихо, невідомі постаті підвелись і пішли в напрямкові села. Була мадярська стежа з місцевих мадярів терористів. За хвилину по цьому на соші показалося авто і я, використовуючи гул машини, побіг в напрямку соші й річки. Переважаючи сошу, побачив знову стежу, яка перед хвилиною в мене стріляла. Мій поворот до своїх на гору був унеможливлений, але, затримуючи стежу біля себе, я давав можливість безпечно повернутися поручнику Сулятицькому. На очах у цієї мадярської стежи я кинувся в річку Тису. Холодна льодова вода шпильками впивалась в моє тіло, вона сягає все вище й вище, та про холод і воду немає коли думати. Натрапив я на якийсь острів серед річки й виліз на берег в кущі. Напроти мене за річкою стояли мадяри й очевидно

дуже шкодували, що мене не зловили. Ще хвилина і мадяри пішли собі геть в село, а ще за півгодини, трохи вище мого переходу, почали переходити річку мої побратими по зброї. Перейшов і я ще один рукав річки та так вийшов на румунську сторону й зразу ж потрапив на румунську пограничну сторожу, яка мене затримала й відвела на свій пограничний пікет. Коли розсвітло приєднали мене до спільної групи, яка між тим вже склала свою зброю і була інтернована в школі.

Здавалося мені, що саме на цьому і буде кінець нашої нової спроби виборення собі і Краєві волі і державності, та то не був кінець. Вдень румуни перевели нас до другої школи, дали трохи хліба, обіцяли відвезти нас до якогось табору, а потім... потім з легким серцем передали нас всіх 275 душ мадярам назад. Було то в суботу 18 березня 1939 року пополудні.

Перебрало нас з рук румунів мадярське військо разом з міліцією. Привели нас всіх до с. Великого Бичкова, в якому я перед тим жив півтора роки, і розмістили нас в гімнастичній салі місцевої горожанської школи. Зразу ж заставили нас всіх віддати все, що ми мали: гроші, годинники, всі папери, краватки, хустки, черевики, постягували навіть обручальні перстні¹⁴⁰ і окуляри – взагалі все, крім одягу. Все це відбиралося без будь-якого запису, все валилось на стіл або і просто на підлогу. Ціль такого трусу була ясна – грабунок, бо якось потім розібратись, хто що дав було неможливо та про це мадяри й не думали. Були ми всі босі – “аби не тікали”. Увечері почалися перші тортури. Варту перебрали гусари, які щойно прийшли до села.

Старший вартовий, якийсь підстаршина, служив колись в чеській армії і добре балакав тому по чеському. Всіх нас заставили стати навколішки й обличчям до стінки, тісно один біля другого з піднятими до гори руками. При такій “гімнастиці” нас всіх рясно бито колбами рушниць, ногами, руками і взагалі всім, що тоді попадалося під руки мадярським жовнірам. Мав я ще з часів вільної боротьби тяжко поранену ліву руку і тому не міг її підняти до гори й за це був битий колбою по тій же руці одним з жовнірів. Я не терплю насильства, а тому і тепер не стерпів та вилаяв мадяра й за це знову дістав добрий удар колбою по голові й хворій руці. Кров потекла по шиї за комір. Тримали ми руки так десь з півгодини, але на цьому не був кінець, бо почалися дальші різні “вправи”, які зводилися до того, аби нас якнайбільше вимучити. Так без перестану й відпочинку знущались над нами біля 3 годин. Після команди “лягай” думали ми таки справді лягти, але нам лягти не дали й зігнали нас колбами і багнетами один на одного, хоч місця в салі було досить. Так напівлежали ми, але спати ніхто не

міг. Крайнім, а між ними був і я, було найгірше, бо мадяри продовжували їх бити далі й навмисно топтали нам по босим ногам.

Був між нами випадково виданий румунам старий, цілком вже сивий лікар Зарицький¹⁴¹. Своєю сивизною звернув на себе увагу гусарів. Десь опівночі підняли того лікаря вартові і старший варти, той що вмів говорити по чеському, почав лаяти і бити старого лікаря лише за те, що він був старий. Неприємно було дивитись на подібну картину, я відвернувся й вдавав, що сплю й навмисно прикрив своє обличчя капелюхом. Нараз чую: "Хто ще балакає по чеському?". Всі ми мовчали. Мене знали місцеві мадяри і один з них вказав на мене. Вартові прикладами "підняли" мене й погнали до старшого вартового, а той накинувся на мене з лайкою: "ах ти чеська свиня", а його помічники та і він сам почали мене з усіх боків бити. Я і на цей раз не стерпів та відповів тому старшому вартовому, що він також є "чеською свинею", бо ж і він балакає чеською, бо балакати чеською ще не значить бути чехом. За це дістав я сильний удар ззаду по голові колбою рушниці. Цей удар був і несподіваний, і дуже сильний і я, обливаючись кров'ю, впав на долівку. Мій пад на землю навів ката на нову думку проробити з нами ще раз "вправи" і мене, доктора Зарицького, інженера Д. Равича¹⁴² та других почали тут збивати з ніг та потім піднімати на гору, б'ючи при цьому нас своїми брудними ногами під боки. Цей морд продовжувався над нами, аж ми вже на всі побої не реагували. Коли нас залишили в спокою, почали "вправляти" з другими й так аж до ранку, аж перебрали майже всіх.

Думали ми, що день принесе нам хоч якусь полегшу та ми помилувались, бо і наступний день, і наступна ніч були ще гіршими від першого дня нашого вимушеного полону. Відпочинок мали ми від того аж занадто "культурного" з нами поводження мадярів лише тоді, коли нам приносили селяни – "Комітет допомоги полоненим", організований місцевим уніатським пан-отцем Лозаком, їжу. Мадяри кормити нас рішуче відмовилися та все нам підкреслювали, що то нас кормлять не вони.

На третій день надвечір прийшов на салю якийсь панок з жидівськими рисами обличчя. Був це, як пізніш виявилось, капітан Сабо. Цей капітан почав з нами "бавитись" – перше заявив, що він був в Хусті мадярським шпигуном, що він нас ВСІХ знає і, що він нам покаже "як треба будувати Україну". За хвилину по ньому увійшов на салю кремезний старшина в шкіряному кабаті¹⁴³ полковник мадярської армії Баконі. "Це ваш головний командант", заявив нам капітан Сабо. Після цього почалось справжнє пекло. Шпигун-капітан Сабо, командант Баконі, жандарми, жовніри – всі почали нас бити. Шпигун Сабо побив на наших головах товсту палицю. Йому "випозичив" полковник Баконі свій пендрик¹⁴⁴. Після

цього почали валити людей за волосся на землю, особливо тих, хто мав на собі січову уніформу й бити по п'ятах. При цім всім діяльну участь приймав і сам головний комендант – полковник "королівської" мадярської армії й тим виявив культурний рівень старшин тої армії.

Все це робилося для того, щоб нас відповідно "кваліфікувати" на винних, маловинних і випадкових. Капітан-шпигун Сабо аби перед своїм начальством показати, що він не даром працював в Хусті, "пізнавав" нас всіх. Всі були винні. По 3-4 годинах такої страшної масакри головного команданта нас всіх розбили на 4 групи: 1) винних – "смертників", яких посадили окремо на сцену тут же в салі – 60 душ. Були тут наддніпрянці, галичани, буковинці і підкарпатці. 2) галичани, яких мали ніби передати полякам, хоч в цій групі були й наддніпрянці – 190 душ. 3) підозрілих-невияснених – 27 душ і зрештою 4) випадкових, яких мали випустити. В цю останню групу входили 9 учнів з Севлюша, а між ними і два мадяри, один з яких Боршош був товмачем¹⁴⁵. В цю четверту групу попав і я з інженерами Д. Равичом і Шевченком. Поза цім всім в цей же вечір був випущений старий лікар Зарицький та один хлопець з Галичини років 16-ти. Цього хлопця забрали були гусари собі та він пізніше втік від них та тепер учиться в українській гімназії в Модржанах¹⁴⁶.

Аби читачам ясно було, мушу сказати, що таке сортування на "винних" і "невинних" було побудоване на цілковито власному погляді команданта полк[овника] Баконія без будь-якого на то доказу вини для винного чи доказу невини для невинного. Загально "винним" був той, кого хотів зробити таким шпигун капітан Сабо. Мимо того, взасаді¹⁴⁷ були "винними" всі ті, що мали на собі січовий однострій. Я, скажемо, почував себе стовідсотково винним, але не мав січової уніформи, не був з Галичини, жив на Підкарпатті довшу добу, знали мене тут багато селян і самих мадярів і тому я був деякий час кандидатом на звільнення. Це був передвступ до слідства. Четвертий день нас всіх вже втретє переписували і при цьому і кожного без винятку бито. П'ятий день всіх перевіряли по тому спискові і знову бито. Били нас і під час виходу до виходку¹⁴⁸. Будь-який спротив був марним, він викликував зайве побиття. Люди почали виходити до виходку все менше і менше, бо кожен такий вихід босими ногами по болоті або снігові, ризикуючи бути знову побитими, всім нам дорого коштував. Саме в цей день появилася слідча комісія, яка складалася з 5 детективів та слідчого, певно якогось жидка. Серед детективів був м'ясник з Колочави¹⁴⁹ Кастнер. Перекладником-товмачем був при слідчим один з полонених мадяр Боршош, який цю свою функцію знежив та "засипав" багатьох січовиків, а зокрема видав мадярам

Волянського¹⁵⁰, якого після цього пересадили з відділу галичан до відділу смертників на сцену.

Ця слідча комісія за пару днів випустила 9 учнів, які були в моїй групі, але рішучо поставилась проти випущення мене і ще двох інженерів з четвертої групи. Почалось слідство. Слідчий сидів в тій же салі, де і ми. Він переводив лише формальну запис, при чім ставив якісь знаки на тому листкові, на якому записував генералії¹⁵¹ того чи іншого полоненого, хоча правда нас мадяри за таких не вважали і рахували нас просто "сичаками-бандитами". Особливу увагу слідчий звертав на походження і час приходу на Підкарпаття. Мешкання в Карп[атській] Україні менше від півроку було вже великою провинною, бо рахувалося, що така особа приїхала на Підкарпаття виключно за тим, щоб "будувати Україну". Також особливому підкресленню, а за ним і більшому побиттю, було означення походження з "Великої України".

Коли слідчий кінчав запис, [тоді] передавав той листок разом з полоненим жандармові, а цей вів такого полоненого на допит комісії детективів. Комісія ця містилася в дуже малій кімнатці тут же над салею, де сиділи й ми. Для того щоб пройти до тої кімнати треба було пройти пару метрів по салі, перейти сінці, де сиділи кулеметники з двома легкими кулеметами, направленими на полонених, піднятися 10-12 ступеньок по сходах на гору, пройти по балкону знову мимо тяжкого вже кулемету, який мав би стріляти по нас згори. Кожен жандарм, що проводив полоненого на допит, обов'язково бив полоненого переважно колбою рушниці, яку постійно мав в руках. Жандарму помагали бити жовніри чи то ті, що стояли на варті біля кулеметів чи просто ті, які постійно приходили дивитись на нас як на свою військову здобич. Ця "дорога на Голгофу", як ми її там прозвали, дійсно заслуговувала на цю назву, бо кожен з нас діставав при переході її на допит і з допиту щонайменше 20-30 ударів і то таких, що багато з полонених падали на долівку і їх відливали потім водою. Крім побиття по дорозі на допит, кожного майже без виїмки¹⁵² били при самому допиті, де 4 детективи разом били полоненого, а один записував показання. Били переважно пендриками, не розбираючись по чому б'ють – голови, уші, носи, очі, брови, загалом все було окриравлене, а коли й цього було на погляд катів мало, тоді починали бити ще й по п'ятах, ногах або ребрах. Кожен день траплялися випадки, коли з катівні хтось вибігав, але добігти на своє місце вже не міг і падав, заливаючись кров'ю, яка текла їм не лише з розбитих місць, але й з горла, носа або ушей.

Десь в перерві між допитом, коли кудись пішов слідчий і детективи сиділи "без праці", мене було викликано "на гору" до тої катівні. Вели туди в одній сорочці й босого. Вели два жандарми

– один бив прикладом спереду, а другий підганяв ззаду в спину, решта жовнірів "помагала" з боків. Коли я увійшов до катівні, мене, не промовивши до мене ані єдиного слова, повалили на долівку й почали бити пендриками й ногами по п'ятах і ногах. Від болі я стратив притомність. Відлили мене водою і відвели на старе місце в салі. Коли я виходив з тої катівні, один з катів Кастнер навздогін сказав: "Це за те, щоб менш водив сичаків по горам" – ясным було для мене, що хтось з малодуких прозрадив мене. Цим "хтось", як пізніше довідався я, був Ільницький, молодий хлопець з Галичини, що йшов в моїй групі. Він же прозрадив і те, що з мого наказу були зірвані мадярські прапори в с. Нересницях.

Через день по цьому закликав мене вже сам слідчий і, списавши з мене всі генералії, відіслав до тої славної комісії на гору. По дорозі на Голгофу дістав я ще пару ударів по спині і вже ледве стояв на ногах. Увійшовши до катівні, я лише тепер міг її як слід роздивитись. Кімната мала приблизно 2х3 метри, стіни були облиті кров'ю від побоїв нещасних жертв. Під одною з стін стояла шкільна парта, на якій один з детективів записував зізнання полонених. Поставили мене в тій кімнаті так, щоб можна було мене зручно бити всім чотирьом детективам. Своє зізнання я сконструював так, що до мене ніяк не можна було присікатися. За час сидіння бачив, що найбільшим "гріхом" був для мадярів недавній приїзд того чи іншого полоненого на терен Карп[атської] України. Я мав тут ліпші ніж другі умови, бо перебував тут вже біля двох років, а ще до того й в самому Бичкові, де саме відбувалася розправа. Особливо на вирішення моєї долі вплинуло те, що за мене клопотались місцеві селяни – були вже тоді у мадярів дві делегації від них, які й просили мене звільнити. Та про це я довідався лише по виході на волю. На цьому допиті хтіли мене, як і вперше бити, та я перехитрив мадярів, сказавши, що побити вони мене зуміють і по моїх зізнаннях, а тепер, мовляв, дайте змогу мені спокійно говорити. І от сталося так, що мене ані один з них не вдарив на цей раз. Почав я їм нести нісенітницю, а потім перейшов в наступ і став доказувати їм безпідставність і незаконність їхнього починання і поведження з полоненими. Казав їм, що їхні методи допиту є дикі і їх ніяк не можна назвати модерними чи культурними, що міжнародний закон має свої певно окреслені межі понятя про полонених, що вони не мають права і підстави трактувати нас "бандитами", бо ми боролися за свої права і свою волю. Детектив Кастнер перекладав це все, а один з них записував все до протоколу. Однак, коли я почав казати про те, що саме мадяри тут поведуться, як бандити, дістав пендриком по голові, а товмач, випихаючи мене з кімнати, сказав, що зі мною ще "побалакають". Мене вивели з кімнати й посадили не на старе місце, а

на сцену до "смертників". Ясно для мене було, що це був наслідок моєї балачки-зізнання на допиті та про те не шкодував сказаного. Тяжкі думки облягли мою голову, але я не мав змоги довго над ними зупинятися, бо треба було рятувати від розпуки других, тих, що вже тут серед "смертників" видів довше, тих, хто від такого сидіння вже підупав на дуці (били смертників багато більше ніж інших і слідкували за ними строжіше). Балакати було заборонено. Сидіти мусили, підібравши під себе ноги. Голова мусила бути піднята. Кожна зміна положення викликала побої варти. Муки були неймовірні. Сцена була переповнена, було нас смертників тут вже 77 душ. Кожен другий сидів між ногами у першого, один тісно біля другого. Завелися воші, тижнями ми не вмивалися, не голилися і сиділи в бруді. Всі почали кашляти, бо сиділи й лежали, хто міг, на голій підлозі в нетопленій салі й ходили босі. Ось при таких умовах мусив знаходити слова розради і заспокоювати слабших, учив декого з них, коли відходив трохи далі вартовий, як треба робити зізнання, що можна і що не можна було казати і т.д. Всі обличчя були закривавлені, кров позасихала на обличчях. Все тіло в синяках і ранах, а дехто вже цілком лежали і не могли встати, бо мали внутрішні поранення від жорстокого побиття.

Під час такого сидіння привели на салю двох нових заарештованих, а то: Дм. Остапчука¹⁵³ та інж[енера] М. Литвицького¹⁵⁴. Перший був вчителем в с. Кобиляцька Поляна¹⁵⁵, а другий мав своє підприємство в с. Сільце. Нічого обидва не зробили, єдиною їх "виною" було лише те, що обидва були українцями. На другий день рано приїхали до Бичкова два якісь пани й зайшли на салю. Слідство припинилося, перестали нас бити. На салі тиша. Взад-перед ходе один з тих панів та все придивляється до нас. Нараз піднімає він голову й доброю українською мовою каже: "хлопці, а хто з вас хочу ПОВЕРНУТИ до Польщі?". Такий зворот був для нас всіх великою несподіванкою. Для всіх стало ясным, що перед нами був висланець польського консула, коли не сам консул. На 300 душ дехто крикнув: "Я", а коли треба було підняти бажаним руку, то лише пару з них ми побачили. З цим же паном балакав деякий час з новоарештованих інж[енер] М. Литвицький. Потім обидва ці пани вийшли з салі, нас почали знову бити й так аж почало смеркнути. На салю увійшов головний командант полковник Баконія. Останньому вартові донесли про нових полонених. Полковник Баконія підійшов до Д. Остапчука й почав з ним розмовляти по німецькі. Про що йшла розмова нікому невідомо. Я був від них лише пару кроків і чув, як Д. Остапчук відповідав: "Ні" і за це, на приказ Баконія, Остапчука били в лице два жандарми. Не дивлячись на побої, Д. Остапчук твердив і далі: "ні, ні" і за це знову й знову був битий. Черга прийшла по нім на інженера

М. Литвицького. Останній вийняв чеськословацький закордонний пас і почав щось казати командантові. Перекладав зрадник студент з Севлюша Боршош. Що він перекладав і казав полковнику Баканієві невідомо. Останній лише закричав: "А!..." й віддав наказ присутнім жовнірам бити інж[енера] М. Литвицького. На нещасного наскочило біля 20 жовнірів і почали його бити колбами. Довго тримався Литвицький і мовчав, але потім нараз страшенно закричав і впав. Ще і на лежачого кинулись жовніри та почали його бити ногами, не стерпів від насолоди й собі копнути ногою по нещасній жертві. Інж[енера] М. Литвицького підвели й посадили біля Д. Остапчука. З голови лилася кров, заливала нещасному очі, з рота виступала кривава піна, а на лівій скроні віднівся пролом черепа. Командант полковник Баконія побачив, що він і жовніри задалеко зайшли (така моя думка), наказав вивести обох. Два жандарми, ще й далі б'ючи обох колбами в спину, вивели їх з салі. Завели потім обох в глуху вуличку й наказали "тікати", щоб в такий спосіб замаскувати розстріл. Інж[енер] М. Литвицький зразу ж відмовився тікати і був застрелений на місці. Куля з рушниці попала йому між очима й вирвала нещасному тім'я. Учитель Д. Остапчук почав тікати, був вечір і він мав надію втекти. При утечі вибіг на вулицю, але там натрапив на мадярських жовнірів. Почалась погоня, стрільба. Перескакуючи через один з тинів, Д. Остапчук зачепився за нього і впав, а один з жандармів приколов його багнетом. Д. Остапчук дістав аж 8 ран. Над трупами нещасних триумфували мадяри, бо ж дістали "лицарську" перемогу. Ці жертви мадярського терору поховали селяни на старому цвинтарі в селі Великий Бичків Рахівського округу.

Слідча комісія продовжувала мордувати в своїй кімнатці, а старшини і жовніри мордували нас на салі. Особливо зле було в свято, коли на салю впускали в більшій кількості жовнірів подивитися на "Сичаків". Жовніри юрбою йшли наперед дивитися, як на щось особливе на нас, смертників на сцені і вже, наситившись тут "до сходу" биттям, лайкою і знущанням, продовжували свої оглядини далі над другими групами. Одні жовніри виходили, других зараз же впускали на салю і знущання починались наново. Особливо кепсько було, коли між такими відвідувачами був хтось п'яний. Знущанням цих останніх не було кінця. Та і старшини мадярські були не ліпші, і вони дивилися на нас не як на людей, а скоріше як на звірів. Тут же в нашій присутності з приємністю дебатовали між собою, як ліпше нас звести з цього світу: повісити, постріляти з кулеметів чи поодиноці. Переважала думка над розстрілом нас з кулемета, бо так... "менше з нами роботи". Пригадується мені розмова з одним з старих мадярських старшин підполковником жандармерії. Балачка була про стару війну.

Коли розмова перейшла на українську визвольну боротьбу, той підполковник запитав мене, чи я не був в армії отамана Петлюри. Так, кажу йому, я був в армії Головного Отамана С. Петлюри. Розмова зразу увірвалася. Старий підполковник скривив обличчя й відійшов від мене та все приговорював: "Петлюра, Петлюра! Укран, укран!" і вже, звертаючись до другого старшини, сказав, що мене "мало повісити", бо... "то є укран" – українець.

Сидінню нашому здавалося не буде кінця. Сидіти в одній і тій же позі щонайменше 20 годин на добу було і нудно, а головне дуже затижно. Пройшла чутка, що нас всіх ще раз будуть перепитувати. Кепсько ми себе почували, бо то значило знову пройти через страшні тортури, але однієї ночі прийшла на салю ціла слідча комісія й багато жандармів. Почали викликати по спискові одних лише наддніпрянців, чи тих, що такими себе записали при допросі. Так набрали нас 21 чоловіка, закували в ланцюги по три нараз та так міцно, що аж кров пішла з рук, а потім заковані трійки посковували ще між собою і як якусь худобу навантажили на авто. Над нами з рушницями примостилися жандарми й нас кудись повезли. Кожен думав те найгірше й перебирав в своїй голові спосіб, як найліпше вмерти, чи не заламається хтось перед нею? Й зупинившись перед певним рішенням, вже спокійно чекав розстрілу. Та до розстрілу на цей раз ще не дійшло, бо нас привезли в місто Рахів та вигрузили й розмістили в новому народному домі, що став для нас в'язницею. Український Народний дім в Рахові щойно недавно закінчили й урочисто відкрили. Будували його за копійки, зібрані з цілої Гуцульщини. Чудова велика саля прибранна мов до вистави. На стінах намальовані українські орнаменти й вишивки, над сценою красується великий націоналістичний тризуб з мечем, а по боках нього напис: "Слава Україні", а під тим тризубом і сценою в українському народному домі стали тепер діти України, заковані в ланцюги. Помимо нашої волі сльози покотились з очей. Нещасна українська доля! Нещасний Український Народе! Доки Ти будеш ходити в ланцюгах, доки чужинці-зайди будуть на наших рідних землях жирувати та над нами знущатись?

В Рахові зняли з нас ланцюги. Жандарми заявили нам, що тут нас бити вже не будуть, що можемо вільно сидіти, можемо випростати ноги, лише балакати між собою ми не сміли. На другий день ранком на балконі салі виступив якийсь панок і московською мовою сказав нам, що тут, в Рахові почнеться нове слідство спеціальною комісією другого відділу мадярського генерального штабу, яка приїхала з Будапешту. На розділ¹⁵⁶ від Бичкова, де кормили селяни, тут нас цілком не кормили й ми сиділи вже два дні, не ївши. На третій день зробили нам поновний трус та на знайдені

у нас гроші купили нам хліба. Дістали ми по малому кусникові за цілі ці два дні.

При новому допиті помітно було, що ведуть її фахівці, помітна була якась система. Питали по наперед виготовлених питаннях. Тут мушу сказати, що саме це давало нам змогу "не засипатись" в своїх зізнаннях. Питали тут кожного дуже довго, десь коло 4-5 годин. Так, нарешті, прийшла черга і на мене. Пішов я на допит. Видно було й тут різницю від Бичкова – нас при допиті не роздягали і тих, що були на допиті "на горі", то у справжньої комісії генштабу не били і поводитися з нами досить чемно, хоч за столом сидів один з детективів з пендриком в руках. Тих же, що допитували "внизу" не комісія, а два детективи з Бичкова, а між ними й м'ясник Кастанер, продовжували бити, хоч і не так, як це було в Бичкові. В кімнаті "на горі" став я перед столом, за яким сидів "руській чалавек" і один детектив. Питав "руський", а я відповідав на всі запитання, яких офіційно кожному ставилось аж 21. Мій допитувач, москаль з Ташкенту, на загал не був злий чоловік, не знав він того антагонізму, який є між нами, українцями і москалями чи нашими таки перевертнями з України таки чи то з сусідніх, ближчих до України областей. Цей момент відіграв значну роль, бо... москаль намагався бачити в нас все ж "своїх земляків", а відці¹⁵⁷ й снага¹⁵⁸ їм допомогти. Формальні 21 запитання були вже давно перечитані і записані відповіді. По їх закінченні москаль почав казати, що йому мене шкода, що він бачить мою невинув, що він зрештою думає, що я є "старий офіцер". Питаю його, чому він так думає. "Та ето же видно, ви так дайте показанія, что комар носа не подточит"... Кажу йому, що я маю право зізнавати так, як то вважаю потрібним, проти себе показувати не буду, бо я вважаю, що я не зробив жодної провини і робив так, як вважав потрібним робити. "Так, каже мені москаль, я бачу, що ви не є винний, але вот еті, показує пальцем на салю, де сиділи полонені, много із ніх злодеї, звері, бандіти". Тут я вже не стерпів й почав москалю читати лекцію з українознавства. Доводив йому, що на салі сидять не "бандіти", але вояки, які задля волі і добра свого народу, свого краю не шкодували свого життя, що то полонені, а не злодії, що мадярська армія поступає з нами по дикунські та що така "культурність" мадярів дуже мені нагадує азіатчину. Мадяри бо не шанують міжнародного права для полоненого, який має право не лише на охорону свого життя, але і свого майна, а тут нас ограбовано, покрали навіть шлюбні перстні, тут нас катовано. Мадярські жовніри не шанують навіть мертвих і їх профанують, ведуть без суду і вини [на] розстріли і т.д. Довго слухав мене москаль, а присутній мадяр все цікавився, що властиво я кажу та чи не треба часом вжити безчинного пендрика. Нарешті мені заявле-

но, що допит закінчився. Москаль обіцяє передати мою розмову голові комісії – майорові мадярського генштабу. "Ви не бойтесь, каже мені москаль, вам тяжело что-нибудь доказать, вас скоро очевидно випустят".

Пішов я на салю, а відти на сцену, куди садили тих, що вже були на допиті. Після обідньої перерви слідча комісія знову була на місці й приступила до дальшого переслуху¹⁵⁹ полонених. Нараз, надвечір викликають мене знову на гору. Заводять мене в кімнату голови комісії – є там декілька старшин, а між ними товмач-москаль. Просяť сідати, подають нараз всі руки – вітаються. Коли я не подаю їм своєї руки, почали вони її запобігливо ловити і винувато виправдовуватись та лаяти тих "неуків", які так "брутально з вами поводитися в Бичкові". Тут же кажуть, що всі гроші і речі, які у мене відібрали, там "пропали – розграблені". Разом з лаянням "своїх неуків", намагаються навперейми витягнути з мене слово честі, що я не буду розповідати про все, що тут при арешті бачив – "ето, самі понимаете, позор для мадярської армії" – це ганьба для мадярської армії, перекладає мені товмач. Тут же майор передає мені рівно вартість відібраних у мене в Рахові 100 корон і посвідку, яка казала, що власник її, тебто я, після переслуху мене комісією другого відділу мадярського генерального штабу за недоказання мені жодної вини випускається на волю. На словах же ще додано, "але під нагляд жандармерії в с. В. Бичкові".

Так я нарешті правдами й неправдами вийшов з в'язниці, а решту моїх побратимів по зброї, з якими не дали змоги мені навіть попрощатись, відвезли [через] пару днів по тому до табору інтернованих у Кривому¹⁶⁰ під Хустом, а відти ще далі до такого табору в Ніредьгазі¹⁶¹.

Вийшовши з-під арешту, прожив я ще під доглядом мадярської жандармерії цілий місяць в Бичкові й мав змогу придивитися до життя країни в нових умовах і до того, що саме робили окупанти і як поводитись вони з населенням.

Вийшовши з народного колись дому в Рахові, перше, що я побачив, це надзвичайно багато всіляких оголошень, розліплених на парканах і вивішених у вікнах крамниць. Були то, як на такий час, звичайні оголошення, але одне з таких оголошень – "Маніфест" звернуло мою увагу. В ньому організація карпаторосів сповіщала своїх вірних про "автономію". Писалося в ньому: "Бог почув ваші молитви, дорогі русини, і звільнив вас від 20-літньої неволі чехів і декілька місячного розбишацтва українських банд", далі писалося в тому маніфесті цілий панегірик на адресу мадярів-визволителів і Мадящини. Почав я придивлятися й шукати якихось ознак тої автономії, почав шукати діл і явищ, які б казали про те, що населення дійсно почуває "визволенням". Мої намаги¹⁶² знайти у населен-

ня задоволення, прояви радості чи усмішку були марними. Сумом обгорнутий карпато-український народ ходить з долі схиленими головами, ніхто з них не хтів братися за працю, все валилося у них з рук – “Для чого і для кого будемо працювати” – чулося з уст того нещасного народу. Де-не-де збереться, так щоб того не бачили мадяри, гурток і з сумом оповідають та згадують “старі часи волі” та хоч і коротку, але свою українську державність. “Не вміли ми за неї одностайно стати” казали мені селяни.

Церкви, там де священики не запродалися мадярам, переповнені віруючими. Хвилями несуться від ранку до вечора монотонні звуки дзвону по померлих. Дуже багато їх тепер “умирає”, настав бо “рай”, прийшла “мадярська воля”, а з нею і батіг, насильство, грабунок і морд, а з нею прийшла на жнива і смерть зі своєю кошою аби покосити непокірним голови в тому “раєві”.

Чи не так, пане Горті?! Може я кажу неправду? Ясно, аби не було “ганьби для мадярської армії” та і цілої Мадярщини ви то все заперечите, та заперечити правду не [в]дасться. А правда та є дуже сумна – КРИВАВА. Ось підемо слідом за мадярською армією, за “вітязями”, за вашими терористами, жандармами та взагалі подивимося на те, що власне мадяри принесли на нашу, так дорогу для нас землю – Карпатську Україну.

Пограниччя. Раз-у-раз нападають мадярські терористи [на] мирне прикордонне населення, стріляють і забивають наших селян, жінок і навіть дітей, нищать наше майно. То був початок, а ось почались справжні бої – наступ регулярної мадярської армії. Ось Севлюш, на який разом з терористами напали й справжні мадярські вояки з кулеметами, гарматами й літаками, є проти цієї сили, виступають учні, семінаристи-січовики з... 20-ма рушницями. Падає перша жертва з нашого боку. А далі В. Копаня – розстріл стежі, 7 чоловік, а потім ще п'ятьох, а потім страшні жертви забитими й пораненими, яких мадярські “вітязі” безмілосердно подоколювали багнетами. Тут повстали нові Карпатські Крути¹⁶³.

Мадяри йшли лавами на наших малочисленних і неозброєних героїв і захисників. Гори трупів наложили чужі, непрошені зайди й не могли зламати опору січовиків. Білі прапори повикидали мадяри, не сила їх та ось ненадійно ззаду нападають на січовиків мадярські аероплани й косять наші й так малі лави. А ось невеличкий ліс біля кордону з Словачиною біля Собранця¹⁶⁴. П'ятнадцять людей тікають від мадярського терору. Вже перед самим кордоном попали в пастку й поховалися на дерева, звідки їх мадярські гонведи позастрілювали. Всі 15 знайшли тут смерть. За що? Яку провину зробили вони Мадярщині? А ось село Великий Кирішок – піймали там до полону декілька січовиків. Ви думаєте, що мадярська армія заховалася до них шляхетно? Ні, то була не армія,

то був збірід – варвари, бо тим січовикам порозрізали животи й намотували кишки на палиці та ще й заставляли биттям їх бігти, щоб легше вилазили кишки з розпоротого черева. Ось над річкою Тисою на В. Копанському полі захопили мадяри до полону 30 наших січовиків. Їх не помилювали та вони й не просили пощади й милосердя у ворога. Всіх їх тут розстріляли поодинці. Була серед них і одна дівчина січовичка. Вона, піднявши руку до гори, мов у Бога просила свідоцтва і правди, закликала своїх побратимів-січовиків вмерти героями і під свій власний спів "Ще не вмерла Україна", який підхватили й решта січовиків, її застрілили першою, а за нею других. А в той же час на річці Тисі масакрували мадяри населення й десятками кидали їх до холодних вод річки.

А Хуст, віднині кривавий, а проте історичний Хуст. Мало тобі було нашої крові, пролитої страхополохами чехами, ти ще хотів крові і крові й дістав її. Ось Городська вулиця – український провізорочний шпиталь, переповнений раненими. Тут гуманні українці примістили між своїми раненими й полонених поранених мадярів. Дали їм поміч, ходили за ними ліпше ніж за своїми. Нараз мадяри вступили до Хусту і всіх ранених з того шпиталю змасакрували й повкидали живих й мертвих разом до р. Тиси, а "вдячне" русино-мадяро-жидівське населення мало забавку... ловило в річці трупи та здіймало з них одержу – січову уніформу. Цілі коші того добра наловили й раділи з тої "здобичі".

А скільки нещасних жертв лягло трупом на вулицях того Хусту. То зрадливо прозражені місцевими мадяронами й жидами наші січовики знаходили тут смерть, бо своєчасно не встигли було відійти. Ось мадяр вивертає кишені у одного, а там другий шаблюкою вирубує золоті зуби у другого, а третій поре черево. А скільки їх змасакрували по хустських в'язницях? Забивали тут на смерть, а тих, що ще жили, кидали в річку.

Закликали мадяри своїми "маніфестами" повертатися з лісів січовиків, казали, що їм мадяри нічого робити не будуть, а ось прийшов до дому січовик Олександр Блистів з Хусту. Мадяри: Куколь, Перча та другі прийшли по нещасного й катували його до безтями, а Йосип Марко, що продавав гроби під Командою Січі, різав йому шию звичайною пилюкою. Мукам героя Олександра Блистіва здавалося не буде кінця, його сліпого вже й напівживого вивезено кудись на поле й він там конав в страшних муках аж доки не віддав душу свою Богові. А декілька днів пізніш другий січовик, що сидів разом з Блистівим в одній камері у в'язниці, знайшов там папірець, на якому шпилькою було наколювано: "Я, Олександр Блистів, з Хусту умираю за те, що любив Україну. На смерть засудила мене Хустська мадярська Народна Рада (Не-

мзеті Танач), свідчив проти мене неправдиво професор Олас та Емерлих Денк й інші..."¹⁶⁵.

Так повставали могили невідомих в Хусті. Ось одна могила, в якій є поховані 40 січовиків, в другій тут же є закопано 28, а в третій 32 нещасних січовика знайшло свій вічний відпочинок, а на горі біля цвинтаря є велика могила 92 загиблих героїв. Закопували в такі могили мертвих, змасакованих полонених, але кидали туди й ще живих і зойки, крики цих нещасних не впливали на монголо-мадярів, вони засипали нещасні ці жертви вапном, а потім прикривали землею. Все це свідки принесеної мадярами "волі", все це свідки мадярського "визволення". А десь в одних з цих могил засипані є старі й молоді, жінки і діти, не військові, цивільне населення, яке зустріло мадярів косами й вилами й яке було поперестрілюване мадярами з кулеметів. Мадяри думали цими могилами зламати нашу волю, наше стремління до вибрання нашої української Правди та помилилися, бо ті квіти, що ними засипають вночі ті могили, є свідками того, що та наша Правда, наше бажання й стремління до Волі живуть і вічно будуть жити.

Переходимо до проклятого Тячова. Тут знайшли смерть ті наші січовики, що були румунами передані назад через Тису. Перших 15 січовиків мадяри постріляли ще на мості і трупи повкидали до річки, других 30 січовиків майже всіх передали далі полякам, а ті їх порозстрілювали, третіх 180 душ розстріляли мадяри в Тячові зразу по переводі їх через міст. А скільки тут загинуло тих, хто боровся до останнього. Нехай же знає світ, що ані румуни, ані мадяри не знають почуття честі, що є це варвари, що ім'я їх вкрито вічною ганьбою. Тут же в Тячові переводив свої розрахунки з зненавидженими "малоросами" москаль підполковник Ігнат'єв, гарматник, що служив в чеській армії. Він використав нагоду, добре бо знав, що за ніякі свої вчинки тут йому не буде перед ким відповідати й тому роздавав мадярам зброю: рушниці, кулемети, гранати й набої, а сам ще до того помагав їм зі своїх гармат бити "хахлов".

За Тячевом є Тересва¹⁶⁶ й Солотвина¹⁶⁷, де лягли смертю хоробрих ті, що могли перебитися через Тячів або його обійшли. А ось і Великий Бичків. І він зазнав чимало мадярської "волі" і "добра". І тут знайшлися могили 32-х в Оріховому потоці в Діброві¹⁶⁸, а трохи менше – в городі Коперльоса¹⁶⁹ під Горлолізом. Поодинокі могили по горах і лісах, навіть на городах в самому таки Бичкові. Є тут могили замордованих: учителя Д. Остапчука та інж[енера] М. Литвицького й забитого поручника Павла Волощука¹⁷⁰, якого забив на мості в Бичкові мадяр Янош Сеняші.

Ще далі знайдемо знамениті Требушани¹⁷¹. Тут місцевий пан-отець уніат Євген Пасулька захтів помститися над свідоми-

ми українцями й тому зробив донос на організатора Січі Івана Годвана, команданта Січі Василя Тимочука¹⁷², робітника Василя Мендришору¹⁷³, Голову Укр[аїнської] Нац[іональної] Ради Федора Рознійчука¹⁷⁴ та січовика Івана Поленчука¹⁷⁵. Всіх їх заарештували місцеві терористи 20.III.39, а вже 21.III о 11 годині забрали їх та ще 3-х чоловік на авто та відвезли в напрямку до Рахова-Кваси. Під Квасами¹⁷⁶ висадили всіх з авта й повели в гори до звору. Тут поставили всіх в дві чвірки й лаштувалися всіх постріляти з кулемета, але саме в цей мент один з заарештованих кидається тікати й таки зрештою втік, а решту сімох почали стріляти в ноги так, щоб не могли тікати. На ранених насочили мадяри й почали відрубувати нещасним уші, носи, повиколювали очі, розпороли черева, повідрізали полові органи й повкидали їх разом з тайстрами¹⁷⁷ (торбами) до розпоротих черев, а Іванові Поленчуку запхнули в рот та тому, що цей ще був живий, розкололи йому голову.

Два тижні по цьому морді знайшли замордованих, вказала на ці трупи одна стара жінка, яка бачила морд, але боялася перед тим про це будь-кому казати. Всіх цих нещасних поховали в спільній могилі на цвинтарі біля залізничного тору в Квасах. На невеличкому могильному насипі стоять 7 смерекових малих хрестів аби так оповідали вони мандрівникам про те, яку саме "волю", "культуру" й "визволення" принесли сюди мадяри. І тут не зламали мадяри української волі, бо вже на третій тиждень відбулася тут, на могилі величава панахида при великому здвигові¹⁷⁸ гуцулів, яких хоч і розганяла мадярська жандармерія та не могла їх здолати.

Коли піднімемося трохи вище під Менчульську полонину¹⁷⁹ на так звану "Над довжину", то знайдемо там могили 25-ти невідомих січовиків, яких замордували тут в жахливий спосіб мадяри. Ці 25 жертв були знайдені тоді, коли вигнали скот на полонини, тоді, коли вже трупи порозкладалися. І у цих жертв наложили монголо-мадяри свою печатку – повідрізали нещасним носи, уші й повиколювали очі.

Ще вище, в т[ак] зв[аних] Труфанцях¹⁸⁰, між Квасами й Ясиною, на Ловецькій дорозі цілих три тижні лежали по один бік дороги 10 трупів чоловічих, а по другій, трохи далі, – 4 трупи з'валтованих і замордованих гуцулок. Цих нещасних мадяри не давали змоги навіть поховати й потім самі позагрібали ці трупи невідомо де аби так закрити своє злодійство.

Та доходимо до останнього етапу мадярської займанщини, до Ясині. І тут варвар не обійшовся без тортур. На митницю, що стоїть на Татарському перевалі¹⁸¹ над польським кордоном: Ясиня-Реперів¹⁸², привезли відкілясь 30 січовиків-галичан для передачі полякам. На цьому кордоні зібралася мадярсько-польська комі-

сія. Поляки вибрали з цих 30-ти привезених лише 6, а решту тут же таки постановлено розстріляти. Двадцять шість героїв відвели [на] 1,5 км від митниці в старий розстріляний з гармат ще за світової війни, ліс і тут же всі ці нещасні жертви РОЗСТРІЛЯЛИ на похилих зломах дерев, поприбивавши розіп'яті руки до тих дерев залізними скобами, а коли не хватало скоб, прибивали залізними копилями (великими цвяхами, що ними прибивають рейки на залізницях). Вже над розп'ятими, але ще живими героями представники мадярської і польської "культури" довго знущались, а потім маляр Цайгер та русин Далищук (не учитель) ходили від одного до другого розіп'ятого й розстрілювали їх з пістолів.

Всі розіп'яті герої по лицарськи вмирили й не просили [ні] пощади ані милосердя й зі словами "Слава Україні" або співом "Ще не вмерла України" відходили з цього світу.

Так пройшла новітня кривава хуртовина над Срібною Руссю – Карпатською Україною. Це був новий Карпатський Базар¹⁹³.

Монгольсько-хижацько-азійський дух і жорстокість принесли мадяри в Карпатську Україну. Вони хоч і прикрились зовнішніми формами європейської цивілізації, однак не змогли в своєму внутрішньому житті перебороти себе. Вони не змогли, не зуміли й не втілили в собі багаті принципи західної культури, побудованої на основі пошани до права. Хижацько-азійська жорстокість, некультурність і варварство було, є і очевидно ще надовго залишаться в Мадярщині, замість права і людяності. Лише цим можна пояснити собі всі ті жорстокості, які перепроваджували і ще й тепер перепроваджують мадяри в Карпатській Україні, яка боронила і боронить жертвою своєї крові свою честь перед нацією, світом і історією.

Перед світлою пам'яттю великих жертв, полеглих Славних Лицарів України, що мужньо і гордо життя своє віддали в обороні Карпатської України, в найглибшій пошані схиляємо свої голови.

Спіть, осяяні променями Слави Мучеників, в рідній землі. Прийде час і Ваші мрії, Ваше бажання стане життям, бо недалеко вже та пора, коли встане з руїн і стряхне з себе всіх наїзників Велика, Могутня і Славна Україна.

Коментарі

1 Прізвище, ініціали та військове звання написані чорними чорнилами в верхньому лівому кутку.

2 Українські Січові Стрільці (УСС) – українське національне військове формування в складі австро-угорської армії в 1914–1918 рр. Бере початок від Українського Січового Союзу, створеного 1913 р. в Галичині, Бойової Управи, створеної влітку 1914 р., що і займалася формуванням у серпні-вересні 1914 р. легіону УСС. З осені 1914 р. брали участь у боях проти російської армії. Старшини і стрільці легіону стали ядром УГА, взяли участь в організації в листопаді 1917 р. у Києві Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців. У січні 1919 р. В. Филонович – командир Окремого Сумського Січового куреня 4-го полку Січових Стрільців Дієвої Армії УНР.

3 Петлюра С. Пам'яті полеглих за державність // Тризуб. – Париж, 1926. – Ч.4. – С.2.

4 Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – державний, громадсько-політичний і військовий діяч, публіцист. Народився на Полтавщині. Член РУП, УСДРП. Редактор періодичних видань у Києві, Львові, Москві. Член Української Центральної Ради, генеральний секретар військових справ УНР. У 1918 р. – голова Всеукраїнської спілки земств, згодом – Головний Отаман Армії УНР, голова Директорії. З 1921 р. – на еміграції. Керував діяльністю уряду УНР в екзилі, редагував тижневик "Тризуб". 25 травня 1926 р. убитий в Парижі агентом НКВС С. Шварцбартом.

5 Йдеться про Українську революцію 1917–1921 рр.

6 Чехо-Словацька Республіка – країна в Центральній Європі, що існувала з такою назвою з 28 жовтня 1918 р., коли утворилася внаслідок розпаду Австро-Угорщини та визвольного руху чехів і словаків, до 1960 р. Складалася спочатку з двох частин – Чехії і Словаччини, а з 22 листопада 1938 р. і Підкарпатської Русі (Карпатської України). 15 березня 1939 р. Чехія і Моравія були окуповані німцями, ставши "протекторатом", а Словаччина і Карпатська Україна оголосили самостійність. У 1944–1945 рр. ЧСР була звільнена від німців і угорців радянськими військами. У 1960 р. країна перейменована на Чехо-Словацьку Соціалістичну Республіку.

7 Мадярщина – інша назва Угорщини.

8 Сойм – парламент.

9 Після Мюнхенського договору 1938 р. та через зростаючу боротьбу українського населення чехословацький уряд погодився надати Карпатській Україні статус автономної республіки. 8 жовтня 1938 р. створено перший автономний уряд (голова А. Бродій, з 26 жовтня 1938 р. – А. Волошин), 22 листопада 1938 р. парламент ЧСР прийняв конституційний закон про автономію Карпатської України. За рішенням Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Ужгородський, Мукачівський і Севлюський повіти були приєднані до Угорщини. 10 листопада 1938 р. столицю Карпатської України перенесли до Хусту.

10 Перечин – нині місто районного підпорядкування, районний центр Закарпатської обл. Розташований на р. Уж. Заснований у XIV ст.

11 Ясіня (Ясиня) – нині селище міського типу Рахівського р-ну Закарпатської обл., розташоване біля підніжжя Чорногорки і Свидівця над р. Чорною Тисою. Знаходиться у 32 км від Рахова. Вперше згадується у документах 1555 р. 9 листопада 1918 р. Народна Рада в Ясині проголосила Гуцульську Республіку, як частину ЗУНР.

12 В тягlostі – впродовж, протягом.

13 Мадярони – зневажлива назва, вживана для частини закарпатської інтелігенції, зокрема серед духівництва, яка денационалізувалася наприкінці XIX – на початку XX ст., а після 1920 р. відстоювала ідею повернення Закарпаття до Угорщини; у 1939-1944 рр. – прихильники і колабораціоністи угорського уряду. Відомими мадяронами були А. Бродій, А. Гординка, о. О. Ільницький, С. Фенцик та ін.

14 Бродій Андрій Іванович (1895-1946) – журналіст, політичний діяч москвофільської та угорської орієнтації на Закарпатті. Закінчив Ужгородську учительську семінарію. Працював учителем у с. Великий Бичків. Учасник Першої світової війни. У 1918 р. сприяв утвердженню угорської влади в Закарпатті. У 1920 р. один із засновників Підкарпатського землеробського союзу (Автономно-землеробський союз), 1933-1944 рр. – голова АЗС, редактор партійних видань. 1933-1938 – депутат парламенту ЧСР. У жовтні 1938 р. – прем'єр-міністр першого автономного уряду Підкарпатської Русі, був заарештований чехословацькою владою за "державну зраду". Згодом втік до Угорщини. Після окупації у березні 1939 р. всього Закарпаття Угорщиною повернувся до Ужгорода. 1939-1944 – член нижньої палати угорського парламенту. 1945 р. заарештований органами НКВС, 1946 р. розстріляний. 1991 р. реабілітований.

15 Бачинський Едмунд – закарпатський громадсько-політичний діяч, москвофіл, доктор наук. У жовтні 1938 р. – член Національної Ради Підкарпатської Русі від Республікансько-землеробської партії, міністр внутрішніх справ автономного уряду Підкарпатської Русі.

16 Фенцик Степан (1892-1945) – закарпатський громадсько-політичний діяч москвофільської та угорської орієнтації, священник. Засновник Руської автономної народної партії, від якої 1935-1938 рр. обирався послом до парламенту ЧСР. У жовтні 1938 р. – член уряду Карпатської України. Після розкриття його проугорської позиції втік до Будапешту. Виступав проти української влади на Закарпатті. Член верхньої палати угорського парламенту. 1944 р. заарештований радянськими спецслужбами, 1945 р. – розстріляний.

17 Волошин Августин (літ. псевдонім – Андрій Верховинський, 1874-1945) – український політичний, культурний, релігійний діяч, священник УГКЦ, палський прелат. Закінчив Ужгородську гімназію та Вищу педагогічну школу в Будапешті. У 1923-1939 рр. – засновник і керівник Народно-християнської партії, від якої 1925-1929 рр. був послом до парламенту ЧСР. З 26 жовтня 1938 р. – прем'єр-міністр автономного уряду Карпатської України, 15 березня 1939 р. – президент Карпатської України. Після окупації краю Угорщиною емігрував до Праги. Ректор УВУ. 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у Бутирській в'язниці в Москві.

18 Ревай Юліан (1899-1979) – закарпатський державний і громадський діяч, педагог. У 1922-1935 рр. працював у рефераті Міністерства шкільництва та освіти ЧСР при крайовому цивільному управлінні Підкарпатської Русі, член керівництва Пласту на Закарпатті, редактор журналу "Учитель", видавець журналу "До перемоги" (1935-1938). Співзасновник і голова Учительської громади, секретар Педагогічного т-ва Підкарпатської Русі, член чехословацької соціал-демократичної партії, від якої обирався до парламенту ЧСР (1935-1939). Співатор закону про автономію Підкарпатської Русі, міністр торгівлі, транспорту, праці Підкарпатської Русі. 14.03.1939 р. – міністр Карпатської України. Посол до першого українського Союму Карпатської України. Потім жив у Празі, американській окупаційній зоні Німеччини, з 1948 р. – у США. Займався громадською роботою. Голова Карпатського дослідного центру і директор Українського інституту Америки в Нью-Йорку.

19 Йдеться про Судетську область (Судети) – історичний регіон, промислово розвинута область на півночі і північному заході Чехії, що отримала назву за розташованими на її території горами Судетами. До 1945 р. – місце компактного проживання німців. З 1918 р. перебувала в складі ЧСР. За Мюнхенською угодою 1938 р. увійшла до складу нацистської Німеччини.

20 Мюнхенська угода (змова) 1938 р. – угода, підписана у 30 вересня 1938 р. у Мюнхені прем'єр-міністром Великобританії Н. Чемберленом, прем'єр-міністром Франції Е. Даладьє, рейхсканцлером Німеччини А. Гітлером та прем'єр-міністром Італії Б. Муссоліні. Згідно з нею Судетська область була передана зі складу ЧСР до Німеччини, Чехословаччина повинна була задовольнити територіальні претензії Польщі та Угорщини.

21 Перший Віденський арбітраж – німецько-італійський міжнародний арбітраж у Відні 2 листопада 1938 р., який задовольнив територіальні претензії Угорщини щодо Чехословаччини частиною північно-західного Закарпаття (міста Ужгород, Мукачево, Берегове, СевлOSH та прилеглі села). Угорці скористалися ним 10 листопада 1938 р., а голова автономного уряду Карпатської України А. Волошин переніс столицю до Хуста.

22 Хуст – нині місто обласного підпорядкування, районний центр Закарпатської обл. Колишня столиця Карпатської України (1939). Розташоване у півніжні гір у місці впадіння річки Ріка в Тису.

23 Карпатська Січ – напіввійськова організація, утворена 9 листопада 1938 р. у м. Хуст для військового вишколу учасників українського національного руху і для оборони Карпатської України. Командант – Д. Климпуш, його заступник – І. Роман. Штаб знаходився у м. Хуст, в окремих районах були місцеві осередки. Після проголошення самостійності Карпатської України КС стала її національною армією. Начальник штабу – полковник М. Колодзінський. Чинила збройний опір угорській армії. Під натиском угорської армії бійці КС відступили до Румунії і Словаччини.

24 Климпуш Дмитро (1897-1959) – закарпатський громадський діяч з Ясіня. Вояк австро-угорської (1915-1918), угорської (1919), чехословацької (1920) армій. Один з керівників Гуцульської республіки у 1918-1919 рр. Працював на лісозаготівлях, у банку. 1923-1938 рр. – керівник спортивної організації "Січ" у с. Ясіня. З січня 1939 р. – член УНО. У 1938-1939 рр. – головний командант Карпатської Січі. У грудні 1944 р. заарештований радянською контррозвідкою. Перебував у радянських таборих до липня 1955 р. Реабілітований 1992 р.

25 Роман Іван – закарпатський громадський діяч. До 1938 р. – банківський урядовець, підстаршина чехословацької армії. 14 березня 1939 р. – член Головної Команди Карпатської Січі.

26 Рогач Іван (1913-1942) – журналіст, громадський діяч на Закарпатті. Закінчив Мукачівську торгівельну академію, Оломоуцький університет. Учасник молодіжного й націоналістичного рухів у регіоні. У 1938 р. – редактор "Нової Свободи" (Ужгород), 1938-1939 рр. – особистий секретар прем'єр-міністра Карпатської України А. Волошина, член Головної Команди Карпатської Січі (генеральний писар). 1941 р. з похідними групами ОУН А. Мельника був на Україні. Співредактор газети "Українське слово" (Київ). Того ж року заарештований гестапо, 1942 р. розстріляний у Бабиному Яру.

27 Росоха Степан (1908-1986) – журналіст, видавець, громадський діяч на Закарпатті. Закінчив Берегівську гімназію, навчався в Карлово-му університеті, УВУ. Редактор журналів "Пробоем" (Прага), "Наступ", з 1960 р. – "Вільне Слово" (Торонто). Організатор закарпатських студентів у Празі, націоналістичної молоді і Карпатської Січі на Закарпатті. У 1939 р. – заступник голови Союму Карпатської України, член Головної Команди

Карпатської Січі. Належав до керівного складу кількох українських організацій у Німеччині і Канаді. Автор книги "Сойм Карпатської України".

28 У автора "контенюїта" – взаємозв'язок, тяглість.

29 "Гуцульська республіка" – назва українського державного утворення, що існувало з листопада 1918 р. по червень 1919 р. Утворилася на Рахівщині і значній частині Мармарощини з центром у селі Ясіня. Вищий орган влади – Гуцульська Народна Рада на чолі із Степаном Ключураком. До її складу входило 43 члени – 38 українців, 2 німці і 3 євреї. У травні 1919 р. територія ГР була окупована румунськими військами, а 10 вересня 1919 р. за Сен-Жерменським договором територія Гуцульської республіки увійшла до складу ЧСР.

30 Йдеться про Організацію українських націоналістів.

31 Відвічальність – відповідальність.

32 Комунікат – офіційне повідомлення, заява.

33 "Новий Шлях" – український тижневик, орган Українського Національного Об'єднання, що виходив з 1930 р. в Канаді. Редактори – М. Погорецький, В. Мартинець, І. Івах, Д. Кислиця та ін. У видавництві НШ виходили журнали "Жіночий Світ", "Голос Молоді", "Смолоскип", "Альма-нахи Нового Шляху" та книги.

34 Єфремов Сергій (1893-1966) – підполковник Армії УНР, генерал-хорунжий в еміграції. Закінчив гімназію, 1-ше Костянтинівське Київське військово-уч.ще. Учасник Першої світової війни. 1917-1918 рр. – командир 3-го Катеринославського Гайдамацького куреня військ УНР, помічник начальника 1-го відділу управління персонального складу Головного штабу УНР, згодом Української Держави, старшина військового міністерства УНР, 1920 р. – командир 15-го і 24-го куренів 3-ї Залізної дивізії Армії УНР. У 1920-1930-х рр. служив у чехословацькій армії. 14-17.03.1939 р. – командант Національної Оборони Карпатської України. Потім жив у Словаччині, з 1950 р. – у США.

35 "Пробоем" – місячник, орган націоналістичної молоді Закарпаття, 1939-1943 рр. – літературно-науковий журнал. Виходив у Празі. Видавець і редактор – М. Лелекач, з 1934 р. – С. Росоха. У журналі друкувалися М. Дараган, Н. Королева, В. Королів-Старий, О. Лятуринська, Є. Маланюк, С. Наріжний, О. Ольжич, Є. Онацький, У. Самчук, О. Стефанович та ін. Припинив свою діяльність за наказом німецької влади.

36 Тягорове авто – вантажівка.

37 Шука – поручик, член Генерального штабу Карпатської Січі. Псевдо Романа Шухевича – майбутнього командира УПА.

38 Не відповіджено – не дано відповіді.

39 Офірувати – жертвувати.

40 Анальфabet – малоосвічена людина.

41 Йдеться про Великий Бичків – нині смт у Рахівському р-ні, одне з найстаріших населених пунктів східного Закарпаття. Розташоване в улоговині біля підніжжя Карпатських гір, на правому березі ріки Тиси при впадінні в неї гірської річки Шопурки, за 35 км від Рахова. 12 лютого 1938 р. майже 100 % мешканців Бичкова підтримали Українське національне об'єднання. Серед послів союму й уряду Карпатської України були М. Марущак, М. Мандзюк, М. Тулик. 16 березня 1939 р. на мості в Румунію терористами "Собот Чобот" був убитий місцевий учитель, районний комендант Організації Національної Оборони "Карпатська Січ" П. Волощук. Спортзал місцевої школи перетворено на катівню, а околиці селища стали місцями розстрілу українських патріотів.

42 "Паленка" – горілка сливовиця.

43 Скрахувати – збанкрутувати, зазнати краху.

44 Прхала Лев (1892-1966) – чеський політичний діяч, генерал. 1939 р. був призначений членом Уряду Підкарпатської Русі, що викликало незадоволення населення краю. 14 березня 1939 р. керував нападом чехословацької армії на Карпатську Січ у Хусті. В еміграції перебував у Лондоні. Не співпрацював з Президентом ЧСР Е.Бенешем через його прорадянську позицію.

45 На поготовлі – наготові.

46 Клочурак Степан (старший, 1895-1980) – закарпатський громадсько-політичний діяч, юрист. 1914 р. закінчив гімназію. 1915-1918 рр. – старшина австро-угорської армії. У 1918-1919 рр. – організатор Гуцульської Республіки, голова Гуцульської Народної Ради в Ясіні. Згодом командир сотні в Армії УНР. Член Соціал-демократичної, потім – Аграрної партій в ЧСР. Редактор газети "Вперед", з 1934 р. – "Земля і Воля" (орган Аграрної партії). Член УНО. 1939 р. – посол до Союму і міністр Карпатської України. Потім жив у Празі. 1945 р. заарештований НКВС, до 1957 р. перебував у радянських таборах (Воркута). Після звільнення проживав у Празі.

47 Йдеться про Моравію – історичний регіон Чеської Республіки на схід від історичної області Чехія. Нині територіально поділяється на такі адміністративні одиниці: Моравсько-Силезький, Оломоуцький, Злинський, Південно-моравський райони і Височина. На півночі Моравія має кордон з Польщею і чеською частиною Силезії, на сході – зі Словаччиною, на півдні – з Нижньою Австрією, на заході – з Чехією. Головна ріка – Морава. У 1938 р. внаслідок Мюнхенської угоди Німеччина захопила велику частину Моравії, у березні 1939 р. – решту території Моравії, що стала частиною Протекторату Богемії і Моравії. У травні 1945 р. визволена Радянською Армією і повернута до складу ЧСР. З 1993 р. – у складі Чеської Республіки.

48 Словаччина оголосила самостійність 14 березня 1939 р. У роки Другої світової війни була союзником Німеччини. Президент – Йосип Тісо, прем'єр-міністр – Войтех Тука. У травні 1945 р. повернута до складу ЧСР. З січня 1993 р. Словацька Республіка – самостійна держава.

49 Нехіть – небажання робити що-небудь, робити з неохотою.

50 Невистарчальні – недостатні.

51 Розказ – наказ.

52 Коритар – коридор.

53 Пересправи – переговори.

54 Обсервувати – спостерігати, оглядати.

55 В.Ф. – Вероніка Филонович – дружина Василя Филоновича.

56 К. – імовірно дружина інженера, знаного пластина, січовика Євгена Кульчицького (1906-1982), медсестра, авторка спогадів про березневі дні 1939 р. на Закарпатті. Див.: *Кульчицька М. Біля поранених // Заповіт Срібної Землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Сер.: Подвижники національної ідеї. – Львів: Світ, 2001. – С.78-89.*

57 Колодзінський Михайло (псевдоніми: Гузар, Кум, 1902-1939) – політичний і військовий діяч. Народився у Галичині. Закінчив Коломийську гімназію, Львівський університет. Член Союзу української націоналістичної молоді, УВО. Неодноразово заарештовувався польською владою. Автор праць "Українська військова доктрина", "Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття", "Партизанська війна" та ін. У 1938-1939 рр. – полковник, співзасновник Карпатської Січі, начальник її штабу. 12 березня 1939 р. після від'їзду С. Єфремова очолив Збройні Сили Карпатської України. 14 березня вимагав від А. Волошина озброїти січовиків, керував боєм з чеськими жандармами у м. Хуст. 18 березня схоплений угорськими військами і розстріляний у солотвинських копальнях.

58 Олесь Олександр (Кандиба Олександр Іванович, 1878-1944) – відомий український поет, громадський діяч. Уродженець м. Білопілля, нині Сумської обл. Закінчив Дергачівську сільськогосподарську школу, Харківський ветеринарний інститут. 1907 р. вийшла його перша поетична збірка "З журбою радість обнялась". Працював у газеті "Рада". У 1918-1919 рр. – ветеринарний лікар Першої дивізії Українських Січових Стрільців, аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині та Посольства УНР в Австрії. 1919-1923 рр. – заступник голови Спілки українських журналістів і письменників у Відні, 1923-1944 рр. жив у ЧСР. Неодноразово відвідував Закарпаття, де місцевими митцями ставилися його п'єси, друкувався у закарпатських періодичних виданнях "Пчілка", "Наш рідний край", "Дозвілля", народних календарях. Перебуваючи у Хусті, написав поему "Цвіте трояндами", присвячену Закарпаттю, вірш "Хуст".

59 Затарашувати – забарикадувати.

60 Лютик Михайло – студент, родом з Буковини. У січні 1939 р. перейшов румунський кордон, згодом записався до лав Карпатської Січі. Замордований чехами 14 березня 1939 р. у Хусті.

61 Стежа – сторожа (військова група).

62 Тацинець Федір (псевдонім: Крот, 1914-1939) – учитель, член УВО і ОУН, Карпатської Січі, поручик. Народився у с. Келечин, нині Міжгірського р-ну Закарпатської обл. Загинув 30 березня 1939 р. поблизу с. Сойми.

63 Васильчук – військовий діяч. Учасник Першої світової та українсько-польської 1918 р. воєн. Булавний Карпатської Січі, Загинув 14 березня 1939 р. при обороні Головної Команди Карпатської Січі у Хусті.

64 Стрільня – снаряди.

65 Каленик-Лисюк Григорій (справжнє прізвище Лепикаш Василь, 1889-1980) – громадський діяч. Народився в с. Бубнівка на Поділлі. З 1909 р. перебував у засланні в Сибіру, звідки втік. Учасник Української революції 1917-1921 рр. З 1923 р. жив у США. У 1939 р. разом із сином перебував у Карпатській Україні. Філантроп, меценат Музею визвольної боротьби України в Празі.

66 Двірець – залізничний вокзал у Хусті.

67 Масакар – винищення, масове вбивство.

68 Швейк – головний персонаж роману "Пригоди бравого вояка Швейка" Ярослава Гашека. Сатиричний роман видатного чеського письменника – блискуча антиімпералістична епопея, в якій з великою художньою силою виражено протест простої людини проти війни і насильства.

69 Люкас (Лукас) – полковник генштабу чехословацької армії, русофіл.

70 Горішня – верхня.

71 Слово "червонім" підкреслено олівцем і коло нього поставлено знак запитання.

72 Зфільмовуються – формуються.

73 Королево – нині смт Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

74 Тиса – найпотужніша водна артерія Закарпаття. Бере початок на південно-західних схилах українських Карпат. Найбільша притока Дунаю (довжиною 966 км), яка плине територією України (довжина в межах країни – 201 км), Румунії, Угорщини та Югославії.

75 Насправді село Горонда, нині Мукачівського р-ну Закарпатської обл.

76 "Гонвед" у перекладі з угорської означає "захисник батьківщини", часто це слово слугує для означення рядового угорської армії.

77 Страбичів – нині село Страбичово Мукачівського р-ну Закарпатської обл.

- 78 Сільце – нині село Іршавського р-ну Закарпатської обл.
 79 Іршава – місто, нині районний центр Закарпатської обл.
 80 Подостатку – вдосталь, достатньо.
 81 Частина наколесників – авторизована військова частина.
 82 Білки – нині село Іршавського р-ну Закарпатської обл.
 83 Імовірно йдеться про село Довге Поле, нині Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
 84 Шугош – нині село Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
 85 Підгорби – нині село Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
 86 Доманиці – село, нині мікрорайон у м. Ужгород.
 87 Рамено – плече.
 88 Підгоряни – село, нині район у м. Мукачево.
 89 Шелестово – нині село Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 90 Підмонастир – село, нині в межах м. Мукачево.
 91 Кольчино – нині село Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 92 Ченадієво – нині село Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 93 Свалява – нині місто районного підпорядкування, районний центр Закарпатської обл.
 94 Імовірно йдеться про село Мирча, нині Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
 95 Імовірно йдеться про село Старе Давидково – нині Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 96 Йдеться про село Великі Лучки, нині Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 97 Кайданово – нині село Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 98 Ракошин – нині село Ракошино Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 99 Руське – нині село Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 100 Клечаново – нині село Клячаново Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 101 Севлюш – назва міста Виноградів (Закарпатська обл.) до 1946 р.
 102 Голота Яків – викладач Учительської семінарії у Севлюші (Виноградіві), учасник Української революції 1917-1921 рр.
 103 Велика Копаня – нині село Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
 104 Сальва – залп, салют.
 105 Козичар Михайло – студент семінарії.
 106 Терново – нині село Тячівського р-ну Закарпатської обл.
 107 Андрейчик Іван – селянин.
 108 Дравці – нині частина Ужгорода.
 109 Лазарик (Лазорик) Іван – селянин.
 110 Порошков – нині село Перечинського р-ну Закарпатської обл.
 111 Салай Іван – студент семінарії.
 112 Пекар Юрій – студент семінарії.
 113 Богдан – нині село Рахівського р-ну Закарпатської обл.
 114 Шкіряк Осип – студент семінарії.
 115 Скляр – студент семінарії, родом з Радванки.
 116 Стефанюк Василь – селянин.
 117 Косівська Поляна – нині село Рахівського р-ну Закарпатської обл.
 118 Юда Михайло – студент семінарії.
 119 Рахів – нині місто районного підпорядкування, районний центр Закарпатської обл.
 120 Веляця – нині село Велятин Хустського р-ну Закарпатської обл.

121 Ерфан (Ерфан) Михайло – громадський діяч. Член Центрального Союзу Карпаторуських Студентів у Празі, Карпатської Січі 1938-1939 рр.

122 Рокосва – нині село Рокосово Хустського р-ну Закарпатської обл.

123 Пирождамба – інша назва Червоної скелі на південь від Хуста над рікою Ріка. Нині геологічна пам'ятка природи місцевого значення. Об'єкт, з яким пов'язана легенда, що відноситься до Хустського замку.

124 Жіноча Січ – жіночий відділ Карпатської Січі на чолі з Тисовською та Марією Химинець.

125 Проць Тимко – член Карпатської Січі, уродженець Галичини.

126 Кушнір – член Карпатської Січі, уродженець Галичини.

127 Євчук Юліан – член Карпатської Січі, уродженець Галичини.

128 Филонович Вероніка – дружина Василя Филоновича.

129 По соші – по дорозі (шосе).

130 Буштино – нині смт Тячівського р-ну Закарпатської обл.

131 Великий Бичків – нині смт Рахівського р-ну Закарпатської обл.

132 Сокирниця – нині село Хустського р-ну Закарпатської обл.

133 Тячів – нині місто районного підпорядкування, районний центр Закарпатської обл.

134 Угля – нині село Тячівського р-ну Закарпатської обл.

135 Нересниця – нині село Тячівського р-ну Закарпатської обл.

136 Імовірно йдеться про річку Тересва, що протікає через Нересницю.

137 Сулятицький Степан (1897-1978) – сотник УГА, член УВО і ОУН, командант Карпатської Січі. Народився у Галичині. Напередодні Другої світової війни – керівник військової референтури ПУН, керівник старшинської школи ім. А. Коновальця у Кракові. Залишив спогади про події березня 1939 р. на Закарпатті. Див.: *Сулятицький С. З кошем // Заповіт Срібної Землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Сер.: Подвижники національної ідеї. – Львів: Світ, 2001. – С.72-78.*

138 Йдеться про село Нижня Алша (донедавна Діброва), нині Тячівського р-ну Закарпатської обл.

139 Слово "Вишня" у автора означає "Верхня". Йдеться про нинішнє село Верхнє Водяне (Верхня Алша) на р. Алшиця.

140 Перстні – обручки.

141 Імовірно Зарицький Богдан – лікар, доктор медицини, полковник. Народився у Галичині. "Шеф-лікар" чеського 45-го піхотного полку.

142 Імовірно Равич Дмитро (1901-1942) – інженер, історик музики, учасник українського студентського руху. Народився у м. Срібне, нині Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Асистент Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, голова Української академічної громади у Празі, Центрального союзу українського студентства, Українсько-литовського студентського товариства, секретар Центрально-го Виконавчого Комітету представників українських емігрантських організацій в ЧСР. З 1934 р. жив у Відні.

143 Кабат – куртка.

144 Пендрик – дубинка.

145 Товмач – перекладач.

146 Українська гімназія в Модржанах (недалеко від Праги) діяла в 1925-1945 рр.

147 Взасаді – взагалі.

148 Виходка – короткочасна прогулянка.

149 Колочава – село, нині Міжгірського р-ну Закарпатської обл.

150 Імовірно Врецьона Євген (псевдоніми: Баран, Волянський, 1905-1975) – провідний діяч УВО і ОУН, поручик Карпатської Січі, організатор УПА, член УГВР. З 1945 р. – в еміграції.

151 Генералії – основні анкетні дані.

152 Без виймки – без виключення.

153 Остапчук Дмитро – закарпатський громадсько-політичний діяч. Уродженець с. Страбичово, нині Мукачівського р-ну Закарпатської обл. Син колишнього депутата австрійського парламенту. Директор школи у с. Кобилецька Поляна. Депутат першого Союму Карпатської України. Замордований 23 березня 1939 р. у с. Великий Бичків. Докладно про смерть Д. Остапчука див.: *Остапчук О.* У річницю мученицької смерті Дмитра Остапчука // Народна воля. – 1969. – №13 (28 березня).

154 Литвицький Микола – інженер, кооператор. Походив з Наддніпрянщини. Працював у кооперації на Поділлі. Член першої управи "Книгоспілки". У 1920 р. – товариш міністра внутрішніх справ УНР. На еміграції – у Польщі і ЧСР. На початку 1920-х рр. – кооператор на Волині, згодом – член Товариства українських економістів в Чехії, Товариства українських кооператорів при Українській господарській академії в Подебрадах. Селянської спілки української еміграції в ЧСР, Спілки українських журналістів і письменників на чужині. Автор підручника "Загальні основи кооперації". Видавець тижневика "Українське життя" (Подебради). На Закарпатті – один з ініціаторів створення у краї кооперативної спілки "Рада Українських Селянських Кооперативів Підкарпаття" (РУСЕКОП), засновник у с. Сільце виробничого кооперативу "Керамік" для видобування глини, виготовлення фарб та керамічних виробів. Друкувався в емігрантській пресі, тижневику "Свобода" (Ужгород). Замордований угорцями 23 березня 1939 р. у с. Великий Бичків.

155 Кобилецька Поляна – нині смт Рахівського р-ну Закарпатської обл. у підніжжя гори Кобили.

156 Розділ – відміна.

157 Відці – тому.

158 Снага – бажання.

159 Переслук – допит або слухання свідчень.

160 Криве – село, нині Хустського р-ну Закарпатської обл..

161 Ніредьгаза – давнє угорське місто, центр графства. Зруйноване у XIII ст., відновлене у XVIII ст. У 1939 р. розташовані табір інтернованих вояків Карпатської України.

162 Намаги – намагання.

163 За аналогією з боем на залізничній станції поблизу селища Крути за 130 км на північній-схід від Києва між більшовицькими військами і загоном у складі студентів, юнаків 1-ї військової школи ім. Б.Хмельницького, старшини С. Лощенка, сотника А. Гончаренка, що відбувся 16(29) січня 1918 р. у свідомості багатьох людей набув особливого значення завдяки героїзму української молоді, яка загинула у нерівному бою.

164 Імовірно місто Собранце у Словаччині, недалеко від кордону з Україною.

165 Ця цитата вписана до тексту чорними чорнилами. З тексту випливає, що йдеться про дві особи – професора Оласа та Емерліха Денка або Деака (Деака). Єпископ І. Маргітич у своїх споминах згадує, що наприкінці 1930-х років у Хустській гімназії працював викладач (професор) Олас, який вважав себе "русским". Див.: Єпископ *Іван Маргітич*. Хустська гімназія в боротьбі за Карпатську Україну: Спомини // Закарпаття – он лайн: http://zakarpattya.net.ua/ua_news_21933.html

166 Тересва – нині смт Тячівського р-ну Закарпатської обл., розташоване у Мармароській котловині при впадінні р. Тересви до Тиси.

167 Солотвино – нині смт Тячівського р-ну Закарпатської обл., розташоване у Мармароській котловині на правому березі Тиси. Засноване у XIII ст.

168 Діброва – давня назва села Нижня Апша, нині Тячівського р-ну Закарпатської обл.

169 Імовірно йдеться про город (присадибну ділянку) Коперльоса Івана (1902-1939) – уродженця с. Великий Бичків, нині Рахівського р-ну Закарпатської обл. Воїн Карпатської Січі. Загинув 15 березня 1939 р. у бою на Красному Полі.

170 Волощук Павло (1910-1939) – учитель. Народився у с. Великий Бичків, нині Рахівського р-ну Закарпатської обл. Воїн, чотар Карпатської Січі, поручик Організованої національної оборони – Карпатська Січ. Вбитий угорцями 16 березня 1939 р.

171 Требушани – нині село Ділове (з 1947 р.) Рахівського р-ну Закарпатської обл.

172 Тимочук (Тимоцук) Василь – селянин, уродженець с. Ділове (Требушани), нині Рахівського р-ну Закарпатської обл. Воїн Карпатської Січі, чотар, комендант Січі в Требушанах. Закатований угорцями. Похований у с. Кваси.

173 Мендришора-Циганик Василь – робітник, уродженець с. Ділове, нині Рахівського р-ну Закарпатської обл. Воїн Карпатської Січі. Закатований угорцями. Похований у с. Кваси.

174 Рознійчук Федір (1885-1939) – селянин, уродженець с. Ділове, нині Рахівського р-ну Закарпатської обл. Воїн Карпатської Січі. Закатований угорцями. Похований у с. Кваси.

175 Полянчук Іван (1917-1939) – селянин, уродженець с. Ділове, нині Рахівського р-ну Закарпатської обл. Воїн Карпатської Січі. Закатований угорцями. Похований у с. Кваси.

176 Кваси – низькогірне село в долині ріки Чорна Тиса, нині Рахівського р-ну Закарпатської обл.

177 Тайстра – сума, торба, полотняний міх. У автора – мошонка – шкіряно-м'язове мішковидне утворення у чоловіків, що містить яєчка.

178 Здвиг – скупчення, зібрання.

179 Менчульська полонина розташована поблизу села Кваси.

180 Труфанець – найвищий природний водоспад Закарпатської обл., розташований на південно-східних схилах Свидовського хребта українських Карпат на потоці Труфанець – правій притоці Чорної Тиси.

181 Татарський або Яблуневий перевал – найвища точка (931 м) на трасі Надвірна Івано-Франківської обл. – Великий Бичків Закарпатської обл. Назву Татарський має тому, що через нього в середині XIII ст. у Центральну Європу вдерлися татарські орди Батия.

182 Репегів – урочище поблизу с. Лазещина, нині Рахівського р-ну Закарпатської обл.

183 Йдеться про село Базар, нині Житомирської обл., де 21 листопада 1921 р. більшовиками були розстріляні 359 вояків Армії УНР. Ця подія вважається закінченням Другого Зимового походу Армії УНР й Української революції 1917-1921 рр.

Іменний покажчик

- Алиськевич А. – 81.
Андрейчик – 36, 61.
Аф-ський В. – 15.
- Базильчук Г. – 13.
Баконі – 41, 42, 45, 46.
Бачинський Е. – 19, 20, 56.
Батий – 64.
Бенеш Е. – 59.
Битинський М. – 10, 11.
Бірчак В. – 12.
Блиств (Блиств-Гайдамака) О. – 12, 36, 51, 89.
Бойко О. – 15.
Бора В. – 83.
Боршош – 42, 46.
Бродій А. – 19, 55, 56.
- Васильчук – 29, 60.
Вішка О. – 6.
Власенко В. – 6, 12, 14, 15.
Володимир Великий – 30.
Волошин Августин (Андрій Верховинський) – 19, 20, 29, 30, 55-57, 59, 97.
Волощук П. – 52, 58, 64.
Волянський (Врецьона Є.) – 43, 63.
Врангель – 8.
Вронська Т. – 6, 14.
- Гашек Я. – 60.
Геродот Д. – 10.
Гітлер А. – 57.
Глібович О. – 13.
Годван І. – 53.
Головацький Ю. – 92.
Головченко В.І. – 15.
Голота – 35, 61, 81.
Гончаренко А. – 63.
Горбачовський І. – 78.
Гординка А. – 56.
Горті – 50.
Гренджа-Донський В. – 6, 12, 13.
Грига І. – 83.
- Грінка О. – 6, 14.
Губерський Л. – 13.
- Дад А. – 12.
Даладьє Е. – 57.
Далищук – 54.
Дараган М. – 58.
Демчук – 81.
Денк (Деак) Емерлих – 52, 63.
Довганіч О. – 13.
Дорошенко Д. – 10, 97.
Драгоманов М. – 8, 15, 62, 78.
Думка Г. – 83.
- Ейхельман О. – 78.
- Євчук – 37, 62.
Єрфан (Ерфан) М. – 36, 62.
Єфремов (Єфремів) С. – 6, 13, 16, 22, 31, 32, 58, 59.
- Заклинський К. – 81.
Зарицький – 41, 42, 62.
Зарицький В. – 15.
Звагельський В. – 13.
Зейкан Ю. – 13.
Змієнко В. – 74.
- Іваненко Є. – 92.
Іваницький Б. – 78.
Івануценко Г. – 2, 6, 14, 15.
Івах І. – 58.
Ігнат'єв – 37, 52.
Ільницький – 44.
Ільницький В. – 13.
Ільницький Е. – 83.
Ільницький О. – 56.
- Калюжний – 37.
Кастнер – 42, 44, 48.
Кентій А. – 6, 14.
Кислиця Д. – 58.
Клименко Л. – 34.
Климпуш (Клемпуш) Д. – 13, 20, 21, 23, 57.
Клочурак С. – 12, 26, 31, 58, 59.

- Ковальський М. – 9.
Козичар – 35, 61.
Колодзінський М. (Гузар, Кум) – 12, 57, 59.
Комаринський В. – 83.
Коновалець А. – 62.
Копейко В. – 13.
Коперльос – 52, 64.
Королева Н. – 58.
Королів-Старий В. – 58.
Коссак-Тарнавський – 12.
Крайчик О. – 81.
Крип'якевич І. – 13.
Куколь – 51.
Кульчицька М. – 59.
Кульчицький Є. – 59.
Куп'як Д. – 13.
Куриленко В. – 83.
Кухта М. – 13.
Кушнір – 37, 62.
Куцинський А. – 6, 13.
- Лазарик (Лазорик) – 36, 61.
Лелекач М. – 58.
Лепикаш Василь (див.: Лисюк К.) – 60.
Лисюк К. (Лисюк-Каленик) – 29, 31, 60, 95.
Лисюк П. – 29.
Лисянський Б. – 92.
Литвин М. – 13.
Литвицький М. – 45, 46, 52, 63, 96.
Лвіцький А. – 6.
Лозак – 41.
Лотоцький О. – 9.
Лощенко С. – 63.
Луговий Ю. – 10.
Луцуляк О. – 27.
Люкас (Лукас) – 30, 35, 60.
Любич – 33.
Лютик – 28, 60.
Лятуринська О. – 58.
- Мадяр Іван – 34.
Маланюк Є. – 58.
Мандзюк М. – 58.
Маргітчи І. – 63.
Марко Й. – 51.
Мартинець В. – 58.
- Марущак М. – 58.
Матвієнко К. – 6, 13.
Мацевич-Іваненко Є. – 92.
Мацієвич К. – 9, 15.
Мельник А. – 57.
Мендришора В. – 53, 64.
Мицюк О. – 97.
Мірна З. – 73.
Мірний І. – 10, 73, 78.
Міткович – 92.
Муссоліні Б. – 57.
Мушинка М. – 6, 14.
- Нагірна С. – 92.
Нагірний М. – 92.
Наріжний С. – 6, 12, 14, 16, 58, 78.
Науменко К. – 13.
- Оверкович М. – 10.
Одарченко О. – 97.
Олас – 52, 63.
Олесь О. – 10, 14, 15, 28, 60.
Ольжич О. – 13, 58.
Омелянович-Павленко М. – 72.
Онацький Є. – 58.
Орлик П. – 10.
Остапчук Дм. – 45, 46, 52, 63.
Охримович О. – 83.
- Палієнко М. – 6, 14.
Палятинський В. – 81.
Пап С. – 13.
Пасулька Є. – 52.
Пекар – 36, 61.
Перевузник Ю. – 83.
Перча – 51.
Петлюра С. – 6, 8-10, 14-16, 18, 47, 55.
Печеніг О. – 10.
Підкова І. – 13.
Плодек – 34, 35.
Погорецький М. – 58.
Поленчук (Полянчук) І. – 53, 64.
Полянський О. – 83.
Попович – 36.
Прохода В. – 10, 72.
Проць Т. – 37, 62.
Прхала Л. – 25, 26, 29, 30, 35, 59.

- Равич Д.** – 41, 42, 62.
Ревай Ю. – 19, 20, 26, 56.
Рогач І. – 20, 23, 57.
Рознійчук Ф. – 53, 64.
Роман І. – 20, 21, 23, 57.
Романченко І. – 84.
Романюк О. – 83.
Росоха С. – 12, 20, 22, 57, 58.
Русова С. – 78.
- Сабо** – 41, 42.
Савка М. – 6, 14.
Садовський В. – 9.
Салай – 36, 61.
Сальський В. – 6, 10.
Самчук У. – 58.
Сарвадій Й. – 13.
Сеняші Я. – 52.
Середяк Ю. – 13.
Сідак В. – 6, 14.
Сінклер В. – 9.
Сірополко С. – 9, 10.
Скляр – 36, 61.
Славінський М. – 9, 10, 78.
Смаль-Стоцький С – 10.
Стерчо П. – 13, 16.
Стефанік В. – 14.
Стефанович О. – 10, 58.
Стрельський Г. – 14.
Сулятицький С. – 38, 39, 62.
- Тацинець (Крот) Ф.** – 12, 28, 60.
Теліга О. – 14.
Тинченко Я. – 13, 14, 15.
Тисовська – 62.
Тимочук (Тимощук) В. – 53, 64.
Тимченко М. – 73, 78, 92.
Тісо Й. – 59.
Тука В. – 59.
Тулик М. – 58.
- Удовенко Г.** – 14.
Удовиченко О. – 11.
- Феденко П.** – 10.
Федька Д. – 13.
Фенцик С. – 19, 56.
- Филонович Василь** – 5-18, 31, 55, 59, 71-74, 78, 94, 95.
Филонович Вероніка – 10, 37, 59, 62.
Франко І. – 13.
- Цайгер** – 54.
- Химинець М.** – 62.
Химинець Ю. – 12.
Хмельницький Б. – 63.
Храпко М. – 92.
- Чеботарів М.** – 6, 14.
Чемберлен Н. – 57.
Чирський М. – 6.
Чолій Василь – 36.
Чорненький В. – 15.
- Шандор В.** – 6, 13.
Шандрук П. – 10.
Шварцбарт С. – 55.
Швейк – 29, 60.
Шевченко – 42.
Шевченко І. – 14.
Шевченко Т. – 90.
Шелухін С. – 78.
Шереметинський І. – 78.
Шкіряк Осип – 36, 61.
Шрамченко Л. – 97.
Штефан А. – 12.
Штефанік (Штефанюк) – 36, 61.
Шульгин О. – 6, 9, 14.
Шуст Р. – 13.
Шутко М. – 29.
- Щербаківський В.** – 97.
Щука (Шухевич Р.) – 23, 58.
- Юда** – 36, 61.
Юськів С. – 92.
- Яворенко Г.** – 6.
Яковлів А. – 9, 10, 73.
- Wishka E.** – 14.

Географічний покажчик

- Австрія – 59, 60.
Австро-Угорщина – 18, 55.
Азія – 8.
Америка – 8, 28, 29, 57.
Апшиць – 38.
Апшиця – 38.
- Бабин Яр** – 57.
Базар – 8, 10, 54, 64, 73.
Балкани – 8, 11.
Бельгія – 9.
Берегово – 57, 81.
Берлін – 27.
Бичків – 24, 39, 44, 45, 47-49, 52, 58.
Білки – 34, 61.
Білопілля – 60.
Білопільщина – 14, 15.
Богдан – 36, 61.
Богемія – 59.
Болгарія – 6-9, 15.
Бровари – 7.
Бубнівка – 60.
Будапешт – 27, 47, 56.
Буенос-Айрес – 13.
Буковина (Північна Буковина) – 5, 28, 60.
Буштино – 37, 62.
- Варшава** – 15, 74.
Вашингтон – 12.
Велика Копаня – 35, 36, 50, 61.
Великий Бичків – 11, 37, 39, 40, 46, 49, 52, 56, 58, 62-64, 84.
Великий Киришок – 50.
Великі Лучки – 61.
Великобританія – 57.
Веляца (Велятин) – 36, 62.
Верхнє Водяне – 62.
Верхня (Вишня) Алша – 39, 62.
Височина – 59.
Відень – 12, 27, 57, 60, 62.
- Вінніпег – 12.
Волинь – 5, 63.
Воркута – 59.
Ворожба – 7.
- Гадяч** – 7.
Гайворон – 7.
Галичина (Східна Галичина) – 5, 42, 44, 55, 59, 62.
Горлоліз – 52.
Горні Черношиці – 10, 76, 81.
Городне – 33.
Горонда – 60.
Гребінка – 7.
Грузія – 7.
Гуцульщина – 27, 47.
- Давидково** – 35.
Діброва – 52, 62, 64.
Ділове – 64.
Дністер (р.) – 10, 77.
Довге – 34.
Довге Поле – 61.
Доманиці – 34, 61.
Дравці – 36, 61.
Дунай – 60.
- Європа** – 8, 9, 12, 19, 26.
Єреськи – 7.
- Житомир** – 7, 15.
- Закарпаття** – 5, 11-13, 56-60, 62, 63.
- Іршава – 33, 34, 61.
Італія – 19, 57.
- Кайданово** – 35, 61.
Канада – 58.

- Карпатська Україна – 5, 11-13, 17-21, 24-26, 28-33, 37, 39, 43, 44, 50, 54-60, 62, 63, 90, 94, 96.
 Карпати – 18-20, 26, 60, 64.
 Катеринославщина – 7.
 Кваси – 53, 64.
 Келечин – 60.
 Кент – 12.
 Київ (К.) – 7, 13-15, 55, 57.
 Клечаного (Клячаново) – 35, 61.
 Кобеляцька (Кобилецька) Поляна – 45, 63.
 Кобила – 63.
 Козятин – 7.
 Колочава – 42, 63.
 Кольчино – 34, 61.
 Королево – 32, 36, 60.
 Коростень – 7.
 Косівська Поляна – 36, 61.
 Краків – 62.
 Красне Поле – 13, 64.
 Криве – 49, 63.
 Крим – 7.
 Крути – 7-10, 14, 15, 50, 63, 72, 75.
 Кубань – 7.

 Лазещина – 64.
 Ловецька дорога – 53.
 Лондон – 59.
 Лучки (Великі Лучки) – 35.
 Львів – 12, 13, 14, 55, 59, 62.
 Люксембург – 9.

 Мадярщина – 18, 19, 26, 49, 50, 54, 55.
 Мармарощина – 58.
 Менчульська полонина – 53, 64.
 Маньчжурія – 11.
 Миргород – 7.
 Міннесота – 11.
 Мірча (Мирча) – 34, 61.
 Модржани – 42, 62.
 Морава (Моравія) – 26, 55, 59.
 Москва – 55, 56.
 Московщина – 9.
 Мукачєво – 34, 57, 83.

 Мюнхен – 19, 57.

 Надвірна – 54.
 Наддніпрянщина – 63.
 Нересниця – 37, 38, 44, 62.
 Нижня Апша – 62, 64.
 Німеччина – 19, 26, 56-59.
 Ниредьгаза – 49, 63.
 Новий Ульм – 15.
 Новоросійськ – 7.
 Нью-Йорк – 12, 13, 14, 57.

 Одеса – 7.
 Оріховий потік – 52.
 Острог – 12.

 Париж – 14, 15, 55.
 Перечин – 19, 25, 29, 36, 55, 83.
 Підгорби – 34, 61.
 Підгоряни – 34, 61.
 Підкарпатська Русь – 5, 11, 55, 56, 59, 82.
 Підкарпаття – 19, 25, 42, 43, 63.
 Підмонастир – 34, 61.
 Пловдив – 8.
 Поділля – 60, 63.
 Подебради – 63.
 Полтавщина – 55.
 Польща – 6, 7, 9, 45, 57, 59, 63.
 Порошков – 36, 61.
 Поті – 7.
 Прага – 6, 8-12, 14-16, 27, 56-60, 62, 73, 75, 77, 79, 80, 91, 96, 97.

 Радванка – 61.
 Ракошин (Ракошино) – 35, 61.
 Рахів – 36, 47, 49, 53, 55, 58, 62, 92, 93.
 Рахівщина – 58.
 Репегів – 53, 64.
 Ріка – 37, 57, 62.
 Рокосва (Рокосово) – 36, 62.
 Росія – 7.
 Румунія – 9, 39, 57, 58, 60, 77, 92, 93.

Руське – 35, 61

Свалява – 34, 61.

Свидівець – 55.

Севлюш (Виноградов) – 35, 42, 46, 50, 57, 61.

Сибір – 60.

Сілезія – 59.

Сільце – 33, 45, 61, 63.

Словаччина – 11, 14, 24, 26, 34, 50, 55, 57-59, 63.

Собранце – 50, 63.

Сойми – 60.

Сокирниця – 37, 62.

Соловки – 77.

Солотвино – 52, 64.

Софія – 8, 15.

Спарта – 9.

Сполучені Штати Америки – 11, 14, 56, 58, 60.

Срібна Русь – 5, 18, 20, 24, 25, 54.

Срібне – 62.

Старе Давидково – 61.

Страбичив (Страбичово) – 33, 61, 63.

Судети (Судетська область) – 19, 57.

Суми – 6, 7, 13-15.

Сумщина – 6, 13.

Сухумський перевал – 7.

Тарнов – 8.

Татарський (Яблуневий) перевал – 53, 64.

Ташкент – 48.

Тересва – 52, 53, 62, 64.

Тернопіли – 9, 14.

Терново – 36, 61.

Тиса (р.) – 22, 32, 35, 36, 39, 51, 52, 57, 58, 60, 64.

Торонто – 12, 13, 57.

Требушани – 52, 64.

Труфанець – 53, 64.

Туреччина – 7-9.

Тячів – 37, 52, 62.

Угля – 37, 38, 62.

Угорщина – 55-57, 60.

Уж (р.) – 55.

Ужгород – 13, 19, 34, 36, 56, 57, 63, 83, 84, 86, 87.

Україна – 5-11, 13-16, 19, 24, 28, 31, 35, 41, 43, 47, 48, 51, 54, 57, 60, 63, 76, 80.

Франція – 8, 9, 57.

Харків – 13.

Хуст – 20, 22-26, 30, 34, 36, 37, 41, 42, 49, 51, 52, 55, 57, 59, 60, 62, 88-90.

Центральна Європа – 55, 64.

Ченадієво (Чинадійово) – 34, 61.

Червона скеля (Пірождамба) – 36, 62.

Чехія (Чехи) – 15, 26, 55, 57, 59, 63.

Чехо-Словацька Республіка (Чехословаччина) – 5, 8, 9, 11, 14, 16, 19, 55-60, 62, 63.

Чикаго – 11, 15.

Чорна Тиса – 55, 64.

Чорногорка – 55.

Шелестово – 34, 61.

Шопурка (р.) – 58.

Шугош – 34, 61.

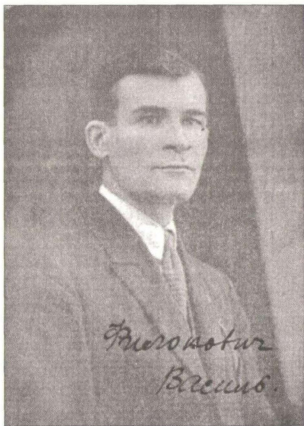
Югославія (Королівство Сербів, Хорватів і Словенців) – 8, 9, 60.

Ясіня (Ясиня) – 19, 23, 26, 27, 53, 55, 57-59.

Polska – 14.

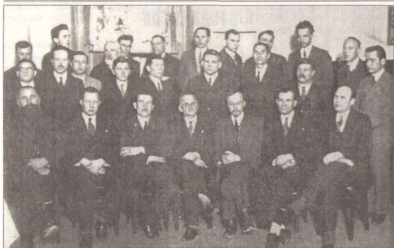
Toruń – 14.

ФОТОДОДАТОК

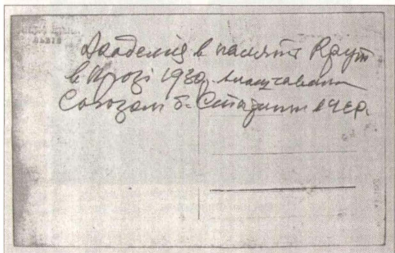

Василь Филонович. Б.д.

Святочна академія з нагоди 12 річниці бою під Крутами. Сидять зліва направо: третій – В. Прохода, четвертий – М. Омелянович-Павленко, шостий – В. Філонович.

Зворотна сторона фотокартки.

Члени Українського республікансько-демократичного клубу в Празі. 1930-ті рр. Сидять справа наліво: третя – З. Мірна; стоять справа наліво: 1-й ряд: перший – М. Тимченко, 2-й ряд: перший – А. Яковлів, третій – І. Мірний. Перший зліва у 2-м ряду: В. Филонович.

**JEDNOTA BYVALÝCH UKRAJINSKÝCH DOSTOJNÍKŮ
V ČECHÁCH**

rodinná a příbuznostní (8 členů) společně
mimo 150 členů také se spoluzemci občanů
státní národnosti

PIETNÍ AKADEMII

na každý den od 8. do 10. hodin večer.

POBĚD Úvodní slovo — Pětičák ing. V. Procházka.
Řečeno: Janek M. Břetický,
Pětičák M. Pátek, Šušterjanský,
Pětičák ing. V. Pětičák.

Akademie se koná dle 21. listopadu s. a. v 18. hod. v síle
«Korunní Pátek-Václavská, číslo 32 — Vstup volně»

СООЗЪ ВЪ УКРАИНСКИХЪ СТАРШИИ ВЪ ЧЕХАХЪ

с членами 1000 членів роднинского
в члени 350 членів роднинского за родины
Украинского Народного

ЖАЛОБНУ АКАДЕМИЮ

на 800 членів роднинского

ПРОГРАМ: Вступное слово — Пятичак инж. В. Прохазка,
Речи: Сол. М. Бретичек,
Пятичак М. Пятко-Шустерянский,
Пятичак инж. В. Пятичак.

Академия собирается 21 октября в 8. и в 10. часов в зале «КОРОНА»,
Пятый Вавельский, номер 32. Вход свободен.
Литва: Москва

Запрошення на жалібну академію з нагоди 10-ї річниці трагічної смерті 359 вояків Армії УНР під Базаром. Прага, листопад 1931 р.

Наме Полковнику!

Мри зовому кидекалато м одполу
 прил. "За Дорр." з. 4 і "Телевізі Кошіз"
 і чоти по 6 зол. Одна пр. здружиле 4-м
 впе Вам вивела у горні 1934р.
 Разом Вам дава м. в. вивесиль 18 зол.
 Присилу м кало офіці уреселюведі в
 келі Гингополу талі, до штарбухмо гроноі на
 вшуча 3-м збірника. 18 = 18...
 9 10.
 Скарбник 10 27.10
 11/11 25 2.5346 25% 6.80
 20.30

Поштова листівка В. Филоновичу від скарбника Українського
 воєнно-історичного товариства. Варшава, 1935 р.

Українське Воєнно-Історичне
 Товариство
 Іншого дні... 1936 року.
 Варшава, Едвєрська 8/9.

До Вишеслованого Нама
 Полковника В. Филоновича.

У відповіди на лист Вам з дні 25.1.1936 року Украин То-
 варства надсилає Вам при цьому замовлені Вами книжки: 1 пр.
 1-го і 5-го томи. 5-го збірника. Ціна їх по 6 злотих за норм.
 мірки. Умови продажу захищаються старі. Гроші просимо за-
 респлати на коато чешове 68886 в часі можливі спросту, до
 тегер духе потрібуємо розізви для розрахунку за друг 5-го
 збірника.

Каліні з альбому "похорон Головного Отамана" змислила
 вилас ам альбому Редакція "Трибуна", худі їх пасті і списа
 но.

З поважаням
 Я. Кравець Товариства
 Генштабу Генхорунжикі

Член-Секретар

Каша 468 50 кб
 1 кг. редактом
 5 кг. і 6 зол. — 138 65
 отп 25% — 34 30
 103 30

Лист голови Українського воєнно-історичного товариства В. Змі-
 енка до В. Филоновича. Варшава, 1936 р.

1918

1933

29. I.

Союз б. Українських Старшин на Чехах.

З нагоди 15. річниці бою і героїчної смерті полеглих Січового
Студенського Курія під Крутами улаштує:

ЖАЛІБНУ АКАДЕМІЮ,

на яку просить Вас завітати.

П Р О Г Р А М :

1. Підполк. Інж. В. Прохода — Вступне слово.
2. Підполк. Інж. В. Филонович — Крути.

Академія відбудеться 2. лютого біж. року о 7. год. веч. в реставрації
„U Václavských Lázní“ Praha II, Dítěřichová č. 9. (Трамвай ч. 6, 14, 16, 20).

ВСТУП ВІЛЬНИЙ.

Оголошення про жалібну академію з нагоди 15-ї річниці бою під
Крутами. Прага, 1933 р.

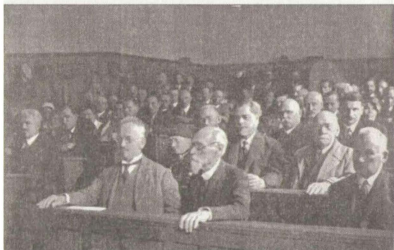
Діти-сироти, батьки яких були розстріляні радянськими прикордонниками під час переходу через Дністер. Румунія, 1933 р.

В. Филонович з учасниками Кронштадтського повстання 1921 р. і втікачами із Соловків. Прага, 1930-ті рр.

Василь Філонович. 1936 р.

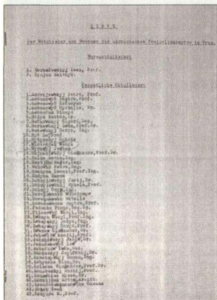
В аудиторії Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. 1930-ті рр. 1-й правий ряд справа наліво: Б. Іваницький, І. Горбачевський; 2-й правий ряд: О. Ейхельман, С. Шелухін, С. Русова; 3-й правий ряд: С. Наріжний, І. Шереметинський, М. Тимченко; 4-й правий ряд: М. Славінський; 1-й лівий ряд: І. Мірний; 2-й лівий ряд: В. Філонович.

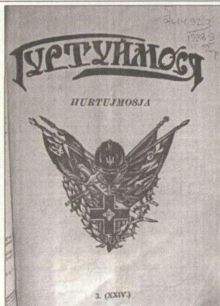

Будівля Музею визвольної боротьби України. Прага, 1930-ті рр.

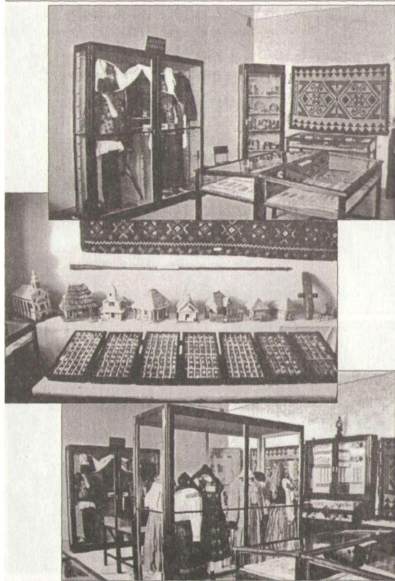

Список членів Товариства Музею визвольної боротьби України в Празі.

Обкладинка журналу "Гуртуймося". Горні Черношиці, 1938 р.

Група викладачів та учнів гімназії в Берегові. 1922 р. Сидять зліва направо: В. Палятинський, ?, О. Крайчик, А. Алиськевич, Демчук, К. Заклинський, Я. Голота.

Експонати Етнографічного музею Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936-1937 р.

Урочиста хода членів Товариства "Просвіта" вулицями м. Перечин.
Б.д.

Члени управи Товариства "Просвіта". Мукачєво, 1936 р. Сидять зліва направо: Г. Думка, І. Грига, Ю. Перевузнєк, О. Полянський, Е. Ільницький; стоять: В. Куриленко, В. Бора, О. Охримович, Л. Романюк, В. Комаринський.

Члени хору під керівництвом І. Романченка (2-й ряд: четвертий зліва). С. Великий Бичків, б.д.

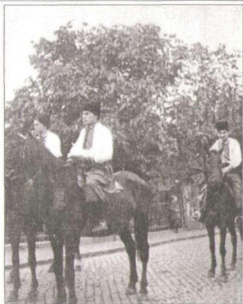
Член місцевого Товариства "Просвіта". Ужгород, 1937 р.

Українські скаути. Листівки, 1930-ті рр.

Урочиста хода дівчат – членів Товариства "Просвіта". Ужгород, 1937 р.

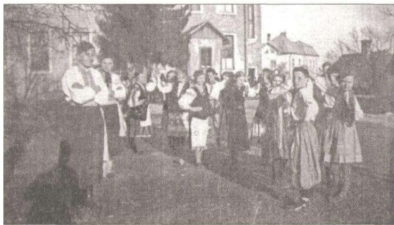

Урочиста хода хлопців – членів Товариства "Просвіта". Ужгород, 1937 р.

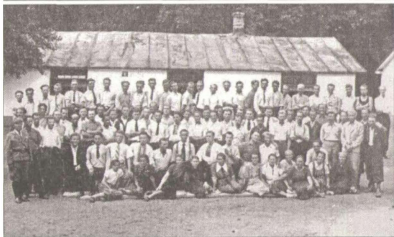

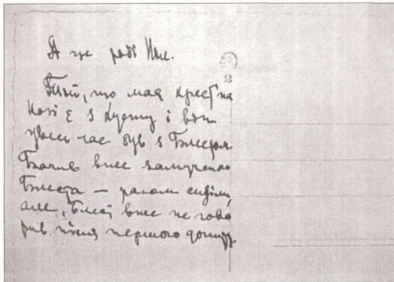
Маніфестація членів ужгородського Товариства "Просвіта".
1937 р.

Українська молодь м. Хуст. 1930-ті рр.

Групове фото. Хуст, не раніше березня 1939 р. Сидять: 2-й ряд
другий справа – чоловік, який перебував в угорській в'язниці раз-
ом з Олександром Блістівим.

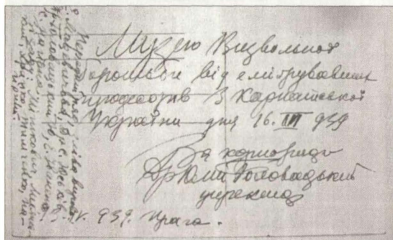
Зворотна сторона групового фото. Хуст.

Викладачі Української державної реальної гімназії в Рахові, які 16 березня 1939 р. змушені були емігрувати до Румунії. Прага, квітень 1939 р. 1-й ряд: зліва направо: Є. Мацевич-Іваненко, Д-р С. Юськів, Д-р Ю. Головацький (директор), Є. Іваненко, Ст. Нагірна; 2-й ряд: інж. Міткович, Б. Лисянський, інж. М. Храпко, М. Тимченко, М. Нагірний.

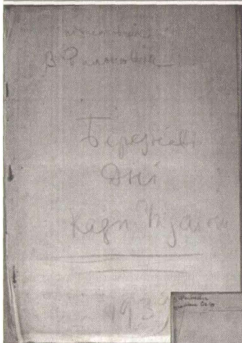
Зворотна сторона фотокартки.

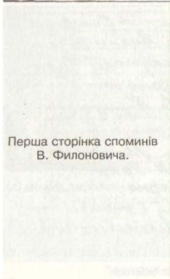
Викладачі Української державної реальної гімназії в Рахові, які 16 березня 1939 р. змушені були емігрувати до Румунії.

Укр. з. р. Гімназії в Рахові
 Професори, які вимушені були
 через вступ радянської армії
 Україною Мадаряцкою
 (емігрували в Румунію)
 з Березня 1939 року
 С. Найрний, інок. Миткович,
 Др. с. Юрків, інок. М. Крапко,
 Д. Мельничук, Найрна, Миткович
 Др. Юрій Толовацький (зупинт. Гімм.)
 Е. Іваненко і Е. Мазевич-Іва-
 ненкова.

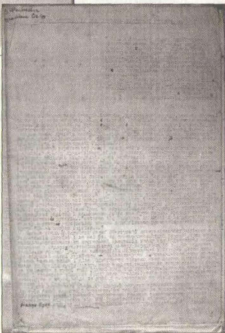
Зворотна сторона фотокартки.

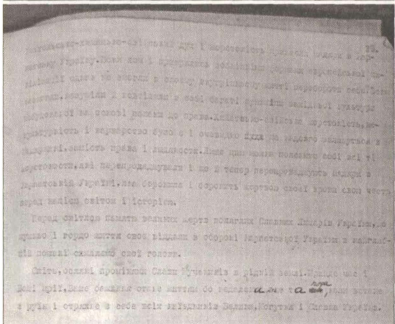

Обкладинка споминів В. Філоновича "Березневі дні Карпатської України". 1939 р.

Перша сторінка споминів В. Філоновича.

Остання сторінка споминів В. Филоновича.

Каленик Лисюк. Б.д.

Герб Карпатської України.

Ювілейна монета, видана до 70-річчя проголошення Карпатської України

Зміст

Передне слово.....	3
Василь Филонович: штрихи до біографії.....	5
Березневі дні Карпатської України.....	17
Коментарі.....	55
Іменний покажчик.....	65
Географічний покажчик.....	68
Фотододаток.....	71

Документально-наукове видання

ВАСИЛЬ ФИЛОНОВИЧ
Березневі дні Карпатської України

Відповідальний за випуск Наталуха А.С.

Здано до набору 5.07.2009 р. Підписано до друку 15.07.2009 р. Формат 60x84 1/16. Гарнітура Прагматика. Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 6,25. Облік.-вид. арк. 6,75. Тираж 1000 прим. Вид № 1. Зам. 49.

Видавець: ФОП Наталуха А.С.

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців серія СМв № 034 від 28.04.09, видане Державним Комітетом телебачення та радіомовлення України)

owakei

Valky Berezný

Užda

Perečin

Turja

Volovec

Užhorod/
Ungvár

Latovica

Podkarpatská Rus

Svačava

Volové

Mukačevo/
Munkács

Iršava

Rika

Boržava

(Karpátenukraine)

Berehovo/
Beregszász

Sevfuš

Chust

Tereblja

Tereva

Schwarze Theiß

Ungarn

Mateszaika

Ťačová

Rachov

Rumänien